

Ба 48780 кс 118

Б. ТАРАШКЕВИЧ.

БЕЛАРУСКАЯ ГРАМАТЫКА
ДЛЯ ШКОЛ.

„ВЫЗВАЛЕНЬНЕ“

1921.

Ба 48780

кс-118

~~178~~
~~2148~~

178

2148

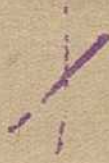
4

1718

4

817-95

10

811-22

4

Б248780

~~Б301122~~ Б3011718

Б. ТАРАШКЕВИЧ.

~~Б301122~~

БЕЛАРУСКАЯ ГРАМАТЫКА ДЛЯ ШКОЛ

Б
4
3011780

~~Б301122~~

Б2-118

Бел. адзед
1994 г.

Выдавецкае Таварыство
„Вызваленне“

Менск - Вільня - Бэрлін

1921.

25. 04. 2009

Уч. 2148

АД АЎТАРА.

Дагэтуль беларуская літэратурная мова разьвівалася толькі паводлуг сваіх найагульнейшых правоў, найбольш для яе характэрных і ад каторых яна не адступала. Шмат якія пытаньні заставаліся без адказу. Ня было аднолькавага правапісу. Нічога дзіўнога. Пакінуўшы даўно парванья і заняпаўшыя традыцыі старасьвэцкае беларушчыны, мова новага пісьменства адразу пачала буйна ўзрастаць з народнага карэньня. А народнае карэньне—яно вельмі багатае. І ня глэдзячы на вялікую суцэльнасьць усяе беларускае мовы, яна мае, як і кожная іншая мова, колькі асобных, выразней азначаных гутарак. Кожная гутарка дабівалася, каб заняць пачэснае мейсца ў нашым пісьменстве. Дзеля гэтага—і розныя, часта паміж сабой нязгодныя, спосабы пісанья.

Трэба было часу, каб само жыцьцё паказала, якая гутарка мае найбольш сілы і здатнасьці на тое, каб зробіцца *асновай* літэратурнае мовы.

Трэба было часу, каб праявіліся ў пісьменстве ўсё, якія толькі ёсьць у асобных гутарках, чыста беларускія асобнасьці.

Бяз гэтага не магло быць ніякае хоць больш мэнш закончанае граматыкі, не магло быць і сталага, яснага правапісу. Бо граматыка павінна толькі замацаваць і падраўняць тыя лініі, якія сама мова ўжо назначыла.

Мне здаецца, што гэтыя лініі і характэрныя асобнасьці ўжо азначыліся, дзеля чаго я і адважыўся выпусьціць у сьвёт „Беларускую граматыку“.

У аснове яе ляжыць найбольш характэрная і найбольш чыстая гутарка беларускае мовы, што мае цвёрдае *р* і вялікае *аканьне*.

Але аканьне агранічана некаторымі разамі, да чаго прымушае нас даўгая практыка нашага пісьменства.

Прымаюцца і ўсё другія характэрныя асобнасьці беларускае мовы, якія праводзіліся дагэтуль у нашых выданьнях.

Ад прынятае традыцыі адхіляюся толькі тады, калі гэтага вымагае яснасьць сыстэмы або чыстасьць мовы.

Зусім новага нічога ня ўводжу.

Аднолька-ж ня думаю — што жыцьцё ня зробіць з часам значных зьмэнаў. Будзем толькі месь надзею, што не залішна вялікія і што ўсё найважнейшае зроблена добра.

Патрэбы школы прымусілі мянэ адкінуць усё тое, што мела больш чыста навуковае значэньне, як практычнае. Я ўвесь час не выпускаў з вачэй *пэдагогічную старану* кніжкі.

Маю надзею, што ў будучыне лепшы час пазволіць мне выпусьціць паўнейшую і больш навуковую граматыку беларускае мовы.

Канчаючы, дзякую ўсім, хто мнэ служыў радаю і крытыкай.

А найбольш майму добраму вучыцелю **акадэміку А. А. Шахматову**, каторы за ўвесь час маіх унівэрсытэцкіх навук і пасьля паддаваў мнэ ахвоты напісаць беларускую граматыку і няспынна кіраваў маёю працаю.

Прыязнаму земляку **акадэміку Е. Карскаму** шчыры і вялікі дзякуй за яго ўвагу і значную помач (ён прагледзіў маю працу і даў вялікую частку беларускай граматычнай тэрміналёгіі).

Не магу ня ўспомніць і **докт. Рудольфа Абіхта**, профэсара славянскіх моваў у Брэслаўскім Унівэрсытэце, бо яго думкі аб беларускай мове, пісьмы, пісанья пабеларуску да маіх прыцяляў у Вільні, і кніжка «Просты спосаб стацца ў кароткім часе граматным», пераканалі мянэ ў тым, што я стаю на правільнай дарозе.

Б. Тарашкэвіч.

Вільня

13 жніўня 1918 г.

I.

Г У К І.

§ 1. Слова, склад націск. Слова дзэліцца на склады: ва-да, ха-та, до-ля, ся-ке-ра, ра-ні-ца. Слова можа быць адна-складовым, калі ў ім адзін склад (дом, стол, конь), двухскла-довым (ва-да, зяр-нё) і шматскладовым (пе-ра-ро-біц-ца).

Калі на пісьме слова не зьмяшчаецца ў адным радку, то яго можна перанясыці ў другі радок, але толькі так, каб не парваць складоў (вы-це-ра-біць). Канцы радка трэба па-ставіць знак пераносу (-).

У кожным слове адзін склад выгаварваецца галасьнёй за другія, з націскам: х́а-та, ка-ра́, ка́-ра.

Націск, калі трэба, азначаецца знакам ' над літарай.

Задача. Разьбіць словы на склады маленькімі рыскамі і азначыць націск (вось так, напрыклад: ва-да́, да-і́ ó-га):

Пажар, сьцяна, туман, агонь, загон, калека, пранік, Ма-рыля, баравік, павучок, месяц, журавель, ялавец. Бог больш мае як раздаў. Скупы два разы траціць. Усякі цыган свайго каня хваліць.

§ 2. Гукі галосныя і зычныя. Склады можна разл-жыць на асобныя гукі. Слова „соль“ можам сказаць так, каб кожны гук у ім цягнуўся доўга: с-о-ль. Лёгка пачуць, што ў гэтым слове тры гукі. У слове „рыба“ чатыры гукі, у слове „горка“ пяць гукаў і г. д.

Гукі дзеляцца на галосныя і зычныя.

Галосныя гукі: а, о, у, э (е), ы, і. Зычныя гукі: б, в, г, г', д, дз, дж, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч. Пры вы-мове галосных гукаў чуваць голас, грудзі дрыжаць. Іх можна доўга цягнуць, п'яць. Пры вымове зычных гукаў чуваць зык, а ня голас.

У складзе павінен быць адзін галосны гук — колькі галосных гукаў у слове, толькі ў ім складоў: стра-ха, пра-лэс-ка. Склад можа быць і з аднаго толькі галоснага гуку: а-бы, а-лэ.

Зычных у складзе можа быць колькі і можа ня быць ніводнага: страш-ны, а-лэ.

Зычныя ўжываюцца толькі разам з галоснымі *).

Галосныя ў і й ня твораць асобнага складу: даў, праўда, дай, яд (значыць йад), вайна. З гэтага яны падобныя да зычных. (Гукі ў і й часамі называюць паўгалоснымі).

На пачатку слова дзеля влікішае складнасьці у, і замяняюцца на кароткае ў, й, калі яны стаяць пасля галоснага гуку: мы ўжо зробілі; я йду да цябе.

Задача. Перапішы, замяняюшы крыжык якімі трэба літарамі:

Гартаі загаралі ×сё поле. Яны ×вайшлі × хату. Было × бацькі тры сыны. Бацька × маці ×жо вярнуліся з поля. Была адна кароўка ды× тую ваўкі зьбілі. А хто там ×дзэ? Хто ×дзэ, той паклоніцца.

§ 3. Цьвёрдыя і мяккія зычныя. Зычныя гукі могуць вымаўляцца цьвёрда і мягка.

Цьвёрдыя зычныя. (б, в, г, г', д, дз, дж, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш) чуваць, напрыклад, у такіх словах: босы, вол, госьць, доля, ксяндзы, жыта, ураджай, зорка, кол, лом, ныркі, пышны, рысь, сын, тын, фыркаць, гата, цэп, чысты, шырокі.

Гэтыя самыя зычныя чуваць мягка ў такіх разох, як біць, віць, гінуць, дзік, зіма, кінуць, лёгкі, мейсца, Нёман, пяць, сём, фігура, зітры, ціха.

Зычныя р, ж, ч, ш, заўсёды цьвёрдыя: рэпа, зара, жоўты, чысты, шырокі.

Так сама няма мяккіх д і т, бо яны змяніліся на мяккае дз і ц дзень, цень, дзік, ціха, дзядзька, піць (дзёканьне і цёканьне).

*) Дзеля гэтага зычныя гукі называюць яшчэ сугалоснымі. Гэты назоў нядобры тым, што можна было-б падумаць, быццам зычныя гукі вымаўляюцца з голасам.

Задача. Літары, што азначаюць цвёрдыя зычныя, падчыркнуюць адной рыскаю, а тыя, што азначаюць мяккія — дзьвюма:

Люлі, люлі, люлі	Што курачкам даць
Прыяцэлі куры,	Ці жыта карыта,
Сёлі на вароцех	Ці ячмёну жмёню,
У чырвоных боцех,	Ці бобу каробу.
Сталі сакатаці.	

ЗВОНКІЯ І ГЛУХІЯ ЗЫЧНЫЯ.

§ 4. Зычныя могуць вымаўляцца *звонка* (з голасам) і *глуха* (бяз голасу), прычым звонкаму адказвае глухі

б	п	(бабы—папы)
д	т	(дам—там)
і'	к	(іль—кінь)
г	х	(гам—хам)
з	с	(заву—саву)
ж	ш	(жаль—шаль)
дз	ц	(дзень—цень)
дж	ч	(хаджу—хачу)
л		
р		
м		
н		

ня маюць падобных глухіх.

Задача. Адной рыскаю адзначыць звонкія гукі, дзьвюма глухія.

Вясковыя дзэці.

Пусты ўлётку нашы сёлы,	Вёцер кудры іх цалуе,
Усё на полі за сярпом,	Мые дождж іх блэдны твар,
Толькі дзэтак крык вясёлы	З імі сонейка жартуе
Льёцца ў вуліцах ручном.	І цяпло ім шлё, як дар.

Якуб Колас.

§ 5. Зычныя з, с, ц, дз называюцца **сычачымі**.
 „ ж, дж, ш, ч, „ **шыпячымі**.
 „ р, л „ **плаўнымі**.
 „ н, м „ **насавымі**.

§ 6. Водлуг тых прыладаў, якімі найбольш вымаўляюцца зычныя, іх можна падзяліць на
губныя: б, в, м, п, ф.
язычныя: д, ж, дж, ч, ш, з, с, ц, дз, р, л, н.
гартанныя: г, і' к, х.

Задача. У кожным слове апішы ўсе зычныя гукі—якія яны: 1) цвёрдыя ці мяккія; 2) звонкія ці глухія; 3) сычачыя, шыпячыя ці насаваыя; 4) губныя, язычныя, гартанныя:

Хто поле троіць, той хлеб кроіць. Калі ўлез у дугу, не кажы не магу. Калі мужык з жонкай сварыцца, тады ў гаршку трасца варыцца.

(Пішы ў гэтым парадку: 1) хто; *x*—цвёрды, глухі, гартанны; *m*—цвёрды, глухі, язычны і г. д.).

§ 7. На пісьме гукі азначаюцца літарамі (буквамі). Усе літары мовы, пералічаныя ў сталым парадку, называюцца азбукай (абэцэда).

Вось беларуская азбука: а, б, в, г, г', д, е, ё, ж, з, і, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ў, ф, х, ц, ч, ш, ы, ь, э, ю, я.

Побач з кірыліцай ужываюць яшчэ *лацінкі*:

a, b, c, ć, č, d, f, g, h, i, j, k, l, ł, m, n, ó, o, p, r, s, ś, š, t, u, ŷ, w, y, z, ź, ž.

Літары я, е, ё, ю не азначаюць якіх асобных гукаў, розных ад а, э, о, у. Калі я, е, ё, ці ю стаіць за зычным, то зычны вымаўляецца мякка: сяду, неба, лён, людзі, (значыць—сяду, нэба, льон, льудзі). На пачатку складу я, е, ё, ю значыць тое, што йа, йэ, йо, йу: яма — йама, твая — твайа; ёлка—йолка, патаёмны—патайомны; юшка—йушка; граюць—граіуць.

Знак ь не азначае ніякага гуку, а толькі мяккасьць зычнага; вугаль (але вугал), колькі (але калы), сьцяна, дзядзька і г. д.

Часамі ь паказвае, што зычны ня трэба зьліваць з чародным галосным, бо паміж імі чуваць й: зьявіцца, зьесьці і г. д. (вымаўляецца: зьйавіцца, зьйэсьці).

Пасьля цвёрдага зычнага ставіцца ў такім разе знак' над радком паміж літарамі: аб'явіць аб'ехаць, аб'эсьці, пад'еду і г. д.

Для азначэньня зыкаў дж і дз пішацца па дзвэ літары, але трэба памятаць, што вымаўляюцца яны не паасобку, а разам: сяджу, сядзэць.

Для азначэньня такога зыку, як у словах мазі́, і́анак ужываецца знак і' (*).

*) Не заўсёды.

§ 8. Дзеля таго, што ў беларускай мове зычныя ж, ч, ш, р цвёрдыя, то посьля іх ужываецца ня і, а заўсёды ы; жыла, чыста, шыла, бяры.

Дзеля таго самага посьля ж, ч, ш, р, ніколі ня пішацца я, ю, е, ё, а толькі а, у, э, о: бура, гавару, рэзаць, сьцярог; жаба, жуц, жэўжык, жоўты; часьць, чую, часьць, чорны; шабля, шум, шэршань, шосты.

Задача. Паставіць літары заместа крыжыка:

Р×ба, гр×б, гр×зь, р×бы, зьбяр×г, твар×г, ж×ць, ж×рдзь, ж×нка, ч×ста, зач×пка ч×рт, быч×к; шэрш×нь, ш×ць, страш×ны, ш×сьнік ш×ры, ш×ўк, ш×м.

§ 9. Аканьне. Гукі о (ё), э (е) ў беларускай мове чуваць ясна толькі пад націскам: добра, цёплы, лёс, цэлы і г. д.

Калі склад не пад націскам, то заместа о, э чуваць а: добры—дабро; цёплы—цяпло, (цяпло), лёс—лясы (лясы) цэп—цапы.

Аканьне найвыразней выступае ў складзе перад самым націскам: лёс—лясы. У другіх складках на мейсцы э можа быць гук блізкі да і або гук нясны паміж а і е—а^е: лесавік вымаўляецца лісавік або ля^есавік.

Аб тым, як трэба пісаць пры аканьні, глядзі „Правапіс“.

§ 10. Аб складках ры, лы, лі. У складках не пад націскам знаходзім ры, лы, лі ў гэтых словах: дрыжэць, глытаць, праглынуць, трышцінка, трысьнік, брыво, крыві, крывава, блыха, блыхі, дрывамі, дрывяны, крышыць, крыва, грывець, трыбух, хрысьціць, трывога, стрыгатаць, брысьці, яблык, яблына, блішчэць.

Калі на гэтыя складкі прыходзіцца націск, то тады знаходзім ро, ло: дрож, трэсьць, бровы, кроў, блохі, дровы, крошка, гром, хрост, брод і г. д.

Задача. Перапішы вышэй пералічаныя словы ў другіх формах (напр.: дрыжу, дрыжэў, брыво, брыва, брыву, і г. д., але бровы).

§ 11. Падвойныя зычныя. Беларуская мова мае падвойныя зычныя ў такіх разох:

льль: вясельле, купальле, гальлё, Ілья, ральля, сольлю, кольле і г. д.

- ньнъ:* здарэньне, сумлёньне, пыганьне і г. д.
зьзь: з гразьзю, мазьзю, зазьзязь і г. д.
сьсь: каса — касьсё, волас — валосьсе, колас — калосьсе і г. д.
дзьдзь: судзьдзя.
цьць: жыцьцё, багацьце, куцьця і г. д.
жжж: збожжа і г. д.
ччч: лык — лыччо, сук — суччо, п'эч — зап'эчча, зап'эччу, у ваччу і г. д.
шшш: зацішша, каля ушшу, з роскашшу і інш.

Апрача гэтага падвойныя зычныя зьяўляюцца пры тым, як словы складаюцца: с-сыпаць, ад-даць, бяз-зубы і г. д.

Задача. Перапішы словы з удваеньнем і дапішы сваё прыклады.

§ 12. Прыдыханьне. Калі слова пачынаецца з галоснага, то перад ім можа стаяць *прыдыханьне* в або г: *вока, вуха*; авёс — гавёс і г. д. Прыдыханьне сустракаецца і ў сярэдзіне слова паміж двума галоснымі: павук, навука, цівун і інш.

Задача. Азнач рыскаю прыдыханьне:

Вакно, варыць, вочы, вол, вужака, вузкі, вугаль, павук, павёў, віна, вайна, Радзівон, вон, Лявон, аплявуха, гараць, гара, гарэх, грэх, гарбуз, ганю, гаруд, вуліца, густы, горад, гарод, гоні.

§ 13. Кароткае ў. Паміж галосным і зычным можаць стаяць толькі ў, а не в: залатоўка, кароўка, (але — карова), толькі рэха ў лёсе йдзё.

У канцы закрытага складу*) стаіць так сама ня л, а ў: даў, поўны, тоўсты і інш.**).

Задача. Паставіць літара заместа крыжыка:

Апусьцэ×а поле. Работы на ім да×но скончаны. Пуста й гола ×сюды, толькі ма×адбё жыта—адно зелянёе × полі і рэзка выдзяляецца сярод мёртвага абразу асёньняга часу. Пачарнё× шырокі ×уг; адны толькі парьжэ×шыя фігуры стаго× з востраю жэрдкаю × вёрсе раскінуліся па грудох і нудна пазіраюць × неба.

*) Закрыты склад гэта такі, што канчаецца на зычныя або на ў, й: пол, вол, пан, дай, мёў і г. д. У слове ва да, абодва склады закрытыя.

***) Але ў імённях астаецца: кол, стол, гарэлка, іголка і інш.

§ 14. Звонкія зычныя перад глухімі і на канцы слова страцілі звонкасць і вымаўляюцца глуха:

пішацца:	вымаўляецца:
рэдка	рэтка
ножка	ношка
гразка	граска
абхапіць	апхапіць
боб	боп
лёд	лёт
дождж	дошч

і г. д.

Глухія зычныя перад звонкімі зробіліся звонкімі.

пішацца:	вымаўляецца:
касьба	казьба
малацьба	маладзьба

і г. д.

Задача. Крыжыкі замяніць літарамі:

Асёньні вёчар.

Вые бура. Лэ+ гамоніць,
 Як на сходзе гдэ+ наро+.
 Вёцер хмары так і гоніць;
 До++ і гра+ь і галалё+.
 На камінку корч пылае;
 Каля пэчы дэ+ сядзіць,
 Ба+ька ла+ці папраўляе,
 Маці ні+кі сёла ві+ь.
 Вёцер вые, ня сьціхае,
 Дзіка ў коміне шумі+,—
 То заплача, засьпявае,
 То па стрэсе прабяжыць.
 Ціха ў хаце. Сэрца ные,
 Душу стра+ апанаваў.
 Чаму+—, вёцер, думкі зьяя
 У душу ты маю нагнаў?

Акуб Колас.

II.

Чацьціны мовы.

§ 15. Усё словы можна падзяліць на 9 радоў або дзеяць часьцінаў мовы:

1. імя	5. дзеяслоў
2. прымэта	6. прыслоўе
3. чысло	7. прыйма
4. займа	8. злуч
	9. кліч.

§ 16. Імя. Да гэтае часьціны мовы належаць усё тыя словы, што *скланяюцца* і маюць адзін з трох радоў: *мужчынскі* (баран, стол), *жаночкі* (авэчка, лава), *ніякі* (вакно, дабро).

§ 17. Скланеньнем называецца зьмена канчатку слоў у *адзіно ным* і *множным ліку* ў залежнасьці ад розных пытаньняў, напрыклад:

пытаньне	лік адзіночны	лік множны
1. хто?	брат	браты
што?	стол	сталы
2. каго?	брата	братоў
чаго?	стала	сталоў
3. каму?	брату	братом
чаму?	сталу	сталом
4. каго?	брата	братоў
што?	стол	сталы
5. кім?	братам	братамі
чым?	сталом	сталамі
6. пры кім?	браце	братоx
пры чым?	сталé	сталоx
7. Завучы кажам:	браце! сталé!	браты! сталы!

Гэтыя пытаньні называюцца *склонамі*. Кожны склон мае свой уласны назоў:

1. <i>назоўны</i>	хто? што?
2. <i>родны</i>	каго? чаго?
3. <i>давальны</i>	каму? чаму?
4. <i>вінавальны</i>	каго? што?
5. <i>творны</i>	кім? чым?
6. <i>месны</i>	пры кім? пры чым?
7. <i>клічны</i>	ужываецца пры кліканьні.

Задача. Праскланяй у адзіночным і множным ліку: дом, вада, палатно.

§ 18. Апрача ліку адзіночнага і множнага ў беларускай мове часамі бывае *парны лік*: дзьвэ назэ, дзьвэ руцэ, дзьвэ сасэ і г. д.*).

Ад множнага ліку трэба адрозьніць такія *зборныя* імённы як гальлё, лісьцэ, кольле і інш., якія маюць форму адзіночнага ліку, але азначаюць збор многіх аднолькавых рэчаў.

§ 19. Некаторыя імённы ўжываюцца толькі ў *адзіночным ліку*: жывёла, гародніна, садовіна, малако, насённе харавство і шмат іншых.

Некаторыя—толькі ў *множным ліку*: сані, сёні, дрыжыкі і шмат інш.

Задача. Напішы, якія імённы ведаеш, што ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку або толькі ў множным ліку.

§ 20. Кожнае імя налёжыць да аднаго з трох *радоў*, *мужчынскага*, *жаночкага* або *ніякага*. Калі на якую рэч можна казаць ён, то гэга мужч. р.: брат, стол і г. д.; калі можна казаць—яна, то гэга жаночкі род: сястра, бяда, кніга і г. д.; калі—яно, то гэга ніякі род: дзіця, вачно, дабро і г. д.

Некаторыя імённы налёжаць да *агульнага* роду, калі могуць азначаць так сама мужчынскі як і жаночкі род: сірата, калёка і інш.

Задача. Напішы прыклады на імённы мужчынскага, жаночкага, ніякага і агульнага роду.

*) але заўсёды: два сталы, два браты і г. д., а ня два брата, два сталы (водлуг старога парнага ліку).

§ 21. Імя можа быць або ўласным: Вільня, Мэнск, Беларусь, Лявон—або агульным: места, край, чалавék і г. д.

Уласнае імя азначае толькі адну якую рэч, каб аддзяліць яé ад другіх падобных.

Агульнае імя паказвае наагул цэлы рад падобных рэчаў. Уласнае імя пішацца з вялікае літары.

УЗОРЫ СКЛАНЭНЬНЯ.

I. Мужчынскі род.

§ 22. А. Цьвѣрды зычны перад канчаткам:

лік адзіночны.

лік множны.

а) Наз.	1) вол	вал-ы
Род.	вал-á	вал-оў
Дав.	вал-у	вал-ом
Він.	вал-а	вал-ы
Твор.	вал-ом	вал-амі
Мэсн.	вал-é	вал-ох
Кліч.	б а ч н і ж э й § 26.	

Другія прыклады:

лік адзіночны.

Наз.	2) пясок	3) дождж
Род.	пяск-у	даждж-у
Дав.	пяск-у	даждж-у
Він.	я к Н а з о ў н ы	
Твор.	пяско-м	даждж-ом
Мэсн.	пяск-у	даждж-у

лік множны.

Наз.	пяск-і	даждж-ы
Родн.	пяск-оў	даждж-оў
Дав.	пяск-ом	даждж-эм
Він.	я к Н а з о ў н ы	
Твор.	пяск-амі	даждж-амі
Мэс.	пяск-óх	даждж-óх

лік адзіночны.

Наз.	4) канец	5) хвальк-ó
Родн.	канц-à	хвальк-à
Дав.	канц-у	хвальк-у
Він.	як Наз.	як Родн.
Тв.	канц-ом	хвальк-ом
Мэс.	канц-ы	хвальк-у

лік множны.

Наз.	канц-ы	хвальк-і
Род.	канц-оў	хвальк-оў
Дав.	канц-óm	хвальк-óm
Він.	як Наз.	як Родн.
Тв.	канц-àмі	хвальк-àмі
Мэс.	канц-óх	хвальк-óх

Ува ўсіх гэтых прыкладах націск прыходзіцца на самы канчатак слова: вал-à, вал-у, вал-óm, вал-é, вал-ы, вал-оў і г. д.

б) Калі націск ня прыходзіцца на самы канчатак, то заместа *o* стаіць *a* (аканьне). У мэсным склоне *e* астаецца.

лік адзіночны.

Наз.	1) брат	2) народ	3) страх
Род.	брат-а	народ-у	страх-у
Дав.	брат-у	народ-у	страх-у
Він.	як Род.	як Назоўны	
Тв.	брат-ам	народ-ам	страх-ам
Мэс.	брац-е	народз-е	страс-е і страх-у

лік множны.

Наз.	брат-ы	народ-ы	страх-і
Род.	брат-оў	народ-аў	страх-аў
Дав.	брат-ом	народ-ам	страх-ам
Він.	як Род.	як Назоўны	
Тв.	брат-амі	народ-амі	страх-амі
Мэс.	брат-ох	народ-ах	страх-ах

§ 23. Мягкі зычны перад канчаткам.

адзіночны лік.

Наз.	1) лось	2) локаць	3) конь
Род.	лас-я	лoкц-я	кан-я

Дав.	лас-ю	лѡкц-ю	кан-ю
Він.	як Род.	як Наз.	як Род.
Тв.	лас-ѣм	лѡкц-ем	кан-ѣм
Мѣс.	лас-і	лѡкц-і	кан-і

лік множны.

Наз.	лас-і	локц-і	кон-і
Род.	лас-ѣў	локц-яў	кон-яў
Дав.	лас-ѣм	локц-ям	кон-ям
Він.	як Назоўны		
Тв.	лас-ямі	локц-ямі	кон-ямі
Мѣс.	лас-ѣх	локц-ях	кон-ях

§ 24. С. Імённы на-й скланяюцца так сама:

лік адзіночны.

Наз.	верабѣй	лой	абычай
Род.	вераб'-я	ло-ю	абыча-ю
Дав.	вераб'-ю	ло-ю	абыча-ю
Він.	як Род.	як Назоўны	
Тв.	вераб'-ѣм	ло-ем	абыча-ем
Мѣс.	вераб'-і	ло-і	абыча-і

лік множны.

Наз.	вераб'-і	абыча-і
Род.	вераб'-ѣў	абыча-яў
Дав.	вераб'-ѣм	абыча-ям
Він.	як Назоўны	
Тв.	вераб'-ямі	абыча-ямі
Мѣс.	вераб'-ѣх	абыча-ях

§ 25. Увагі аб розных канчатках.

1. Родны склон адз. ліку мае канчатак *у* або *а*, як у цвёрдым, так і ў мяккім скланенні (у мяккім пішацца—ю, я).

Канчатак — *а* знаходзім:

1) у імённях, што азначаюць жывыя творы: чалавѣка, Язэпа, брата, ваўка, вала, злодзея, вераб'я і інш.

2) у імённях прадмётных*), што можна бачыць, лічыць, найбольш, калі націск прыходзіцца на канчатак: грош—грашà, куст—кустà, малаток—малаткà, нож—нажà, нос—насà, кош—кашà, коўш—каўшà, гарнец—гарца і інш.

*) ад слова прадмёт (рэч., усё тая імённы, што можам бачыць, лічыць, называюцца прадмётнымі.

3) у назовах місяцяў: студня, марца, красавіка, мая і г. д.

Усе іншыя імённы звычайна маюць канчатак *у*: розуму, болю, жалю, сьмеху, смутку, грому, роду, міру, абычаю, дару, страху, веку, року, пакою, усходу, заходу, цэню, (гэты цень), плачу, ураджаю, сну, жару, прымусу, люду, народу, краю, бору, лёсу, сьнегу, лёду, попелу, алёю, шроту, хвойніку і шмат інш.

Бачым, што ва ўсіх гэтых імённях націск ня прыходзіцца на *у*. Толькі ў гэтых словах, як *пясок, тытун, галун, палын, авёс*, знаходзім: пяску, тытуну, галуну, палыну, аўсу.

Апрача гэтага—*у* пад націскам знаходзім яшчэ ў колькі словах: дажджу, агню і часамі чацьвяргу.

2) *Мясны склон адз. ліку* мае чатыры канчаткі: *е, і, ы, у*.

У імённях *в цьвёрдым зычным перад канчаткам* знаходзім *е*: на дуое, пры сталé, у млынé, у кажусé, граць на разé, у гаросе (канчатак не пад націскам).

Імённы на *ж, ш, ч, ц, р* заўсёды маюць *ы*: на дажджы, у кашы, на нэжы, у калодзяжы, аб коклюшы, паралюшы, у плачы, у бучы, на канцы, на пальцы, на жарабцы, у бары, на тапары і г. д.

3 імённыя на *ж, ш, ч, ц, р* тыя, што азначаюць асобы, найчасцей маюць *у*: аб купцу, пры Рыгору, Лукашу, аб Марцінкевічу, аб чужазэмку, нёмцу, кітайцу і г. д.

Імённы на — *к* блізка заўсёды маюць канчатак на *у*: у Полацку, на баку, аб ваўку, на языку, аб чалавеку.

Імённы *з мяккім зычным перад канчаткам* канчаюцца на *і*: пры гасьці, цясьці, камяні, кані, салаўі, вераб'і, Дунаі, прыяцелі і г. д.

3. *Клічны склон*. У значэньні клічнага склону часта ўжываецца назоўны склон: паслухай, братка! паслухайце, браткі! Але клічны склон мае і сваё асобныя канчаткі—*у* і *е* (пасьяля цьвёргада зычнага *а*):

1) Іване, слаўны пане! попе, браце, сваце, дубе, лёсе, сусэдзе і г. д.

Бог—Божа, чалавэк—чалавэча, казак—казача, воўк—воўча, гарох—гаросе, гарэх—гарэсе, айцэц—ойча, купэц—купча і інш.

2) Конь—коню, вучыцель—вучыцелю, госьць—госьцю, рай—раю, дабрадзёю і г. д.; мужу, крыжу, панічу, пісару, бору, явару, братку, галубочку, дзядзьку, дзёдку, сынку і г. д.

У множным ліку часамі ўжываецца канчатак—*ове*: панове! сватове! жыдове! і г. д.

Задача. 1) Праскланяй: чалавэк, вол, воз, гарод, двор, залом, пісар, рамень, зьвэр, аўторак, цень, боль, авёс, верабэй, сук, гарэх, вораг, бэраг, алень, нож.

2) Напішы, якія гэтаеш словы на *а* і на *у* ў родным склоне, апрача тых, што ёсьць у граматыцы.

3) Адкажы, у якім склоне зроблены вынятак з-пад аканья.

4) Успомні з песьняў, казкаў ці прыказкаў якія-кольчы імённы ў клічным склоне

II. Ніякі род.

§ 26. Імённы на о (не пад націскам — а).

Скланённе слоў на о падобнае да мужчынскага роду.

Тры скланы — назоўны, вінавальны і клічны заўсёды аднолькавы (дзеля гэтага пішам іх у адным радку: Н. В. К.).

Прыклады.

Адзіночны лік.

Н. В. К.	1) сял-о	2) палён-а
Род.	сял-а	палён-а
Дав.	сял-у	палён-у
Тв.	сял-ом	палён-ам
Мес.	сял-е	палён-е

Множны лік.

Н. В. К.	сёл-ы	палён-ы
Род.	сёл-аў	палён-аў
Дав.	сёл-ам	палён-ам
Тв.	сёл-амі	палён-амі
Мес.	сёл-ах	палён-ах

Адзіночны лік.

Н. В. К.	3) пляч-о	4) мор-а
Род.	пляч-а	мор-а
Дав.	пляч-у	мор-у
Тв.	пляч-ом	мор-ам
Мес.	пляч-ы	мор-ы

Множны лік.

Н. В. К.	плé-чы	мор-ы
Род.	плéч-аў	мор-аў
Дав.	плéч-ам	мор-ам
Тв.	плéч-амі	мор-амі
Мес.	плéч-ах*)	мор-ах

*) Можна ўжываць і форму плячмі, плячымà, на плячох.

Адзіночны лік.

Н. В. К.	Б. жыцьц-ё	б. пол-е
Род.	жыцьц-я	пол-я
Дав.	жыцьц-ю	пол-ю
Тв.	жыцьц ём	пол-ем
Мэс.	жыцьц-і	пол-і

Множны лік.

Н. В. К.	.	.	пал-і
Род.	.	.	пал-ёў
Дав.	.	.	пал-ём
Тв.	.	.	пал-ямі
Мэс..	.	.	пал-ёх

§ 27. Увагі аб канчатках.

1) *Месцы склон* адз. л. мае чатыры канчаткі: *е, і, ы, у*; якія ўжываюцца, так, як у імённях мужчынскага роду, напр.:

а) у сялё, пры вакнё, у гумнё, на сукнё, аб пісьмё і г. д. (канчатак *е* пад націскам).

на сёне, у лёце, на цёле, у слоўе, на нёбе, на палёне, і г. д. (канчатак не пад націскам).

б) аб дабры, на плячы, пры гумянцы, на моры, у горы, пры вогнішчы, на сэрцы, на ваконцы, на сонцы і г. д.

в) імённі на *ж* перад канчаткам маюць *у*: вёка—аб вёку, вока—ац воку.

г) у лахмацьці, у жыцьці, на гальлі, у чытаньні, пры здарэньні, на полі і г. д.

Задача. Вывесьці правіла, калі ўжываецца які канчатак.

2) *Назоўны склон* мн. ліку мае канчаткі *і, ы*: гумны, палі, азёры, здарэньні і г. д.

3) *Родны склон* мн. л. можа ўжывацца або з канчаткам *оў (аў)* або без канчатку: вядзёр — вёдраў, красён — кроснаў, плéч—плéчаў і г. д.

4) Трэба заўважыць роўніцу ў націску: сяло—сёлы, вядро—вёдры, вакно—вокны; але—два, тры, чатыры сялы, вядры, вакны і г. д.

5) Слова ярмо ў множным ліку мае ёрмы (але—два, тры, чатыры ярмы).

§ 28. *Вока і вуха* скланяюцца гэтак: вока, вока, воку, вокам, на воку; вочы, вачэй, вачом, вачмі, аб вачох; вуха, вухам, у вусе; вушы, вушэй, вушом, вушмі, аб вушох.

5 48780

§ 29. Слова з устаўкаю *эн, ат, эс*. Сюды прынале-
жаць: 1) імённы на *мя*: імя, плямя, цёмя, рамя, стрэмя
і 2) гэтыя як цяля, парася, зярня, ваўчаныя, княжа і іншыя*).

Адзіночны лік.

Н. В. К.	імя	ягня,	ягне
Род.	іменьня,	імя	ягняці
Дав.	іменьню,	імя	ягняці
Тв.	іменьнем,	імя	ягнём
Мэс.	іменьні,	імя	ягняці

Множны лік.

Н. В. К.	іменьні	ягняты
Род.	іменьняў	ягнят, аў
Дав.	іменьням	ягням
Тв.	іменьнямі	ягнятамі
Мэс.	іменьнях	ягнях

Устаўку *эс* знаходзім у множным ліку слова кола—
калёсы**) ды неба—нябёсы.

Задача. 1) Праскланяй: плямя, цяля, ваўчаныя, княжа
2) Што значыць *колы* і што значыць *калёсы*?

III. *Жаноцкі род.*

§ 30. А. Імённы жаночкага роду на *а*.

Лік адзіночны.

Наз.	1) галав-а	2) калін-а
Род.	галав-ы***)	калін-ы
Дав.	галав-э	калін-е
Вің.	галав-у	калін у
Тв.	галав-ою (ой)	калін аю (ой)
Мэс.	галав-э	калін-е

*) Побач з формамі цяля, зярня, ваўчаныя, княжа можна ўжываць формы на *о (ё)* і *не*: цялё, парасё, зарнё, ваўчанё, княжо і іншыя.

**) Множны лік ад кола: *калёсы* зьмяніў сваё значэнне і значыць павозка.

***) Гэтыя формы, як галавэ, зарэ, зямлё, ужываюцца дужа рэдка.

Лік множны.

Наз.	галов-ы	калін-ы
Род.	галоў, галов-аў	калін-аў
Дав.	галов-ам	калін-ам
Він.	я к Н а з о ў н ы	
Тв.	галов-амі	калін-амі
Мес.	галов-ах	калін-ах

Лік адзіночны.

Наз.	3) рук-а	4) горк-а
Род.	рук-і	горк-і
Дав.	руц-э	горц-ы
Він.	рук-у	горк-у
Тв.	рук-ою(ой)	горк-аю (ай)
Мес.	руц-э	горц-ы

Лік множны.

Наз.	рук-і	горк-і
Род.	рук	горк-ак, горк-аў
Дав.	рук-ам	горк-ам
Він.	я к Н а з о ў н ы	
Тв.	рук-амі	горк-амі
Мес.	рук-ах	горк-ах

Лік адзіночны.

Наз.	5) зар-á	6) зямл я	7) дол-я
Род.	зар-ы	замл-і	дол-і
Дав.	зар-ы	зямл-і	дол-і
Він.	зар-у	зямл-ю	дол-ю
Тв.	зар-ою (ой)	зямл-ёю(ой)	дол-яю (ай)
Мес.	зар-ы	зямл-і	дол і

Лік множны.

Наз.	зор-ы	зёмл-і
Род.	зор-аў	зямель, зёмл-яў
Дав.	зор-ам	зёмл-ям
Він.	я к Н а з о ў н ы	
Тв.	зор-амі	зёмл-ямі
Мес.	зор-ах	зёмл-ях

§ 31. Увагі аб розных склонах.

1. *Давальны і місны склон* адз. л. маюць тую самую форму. У імённях, што маюць перад канчаткам *цвёрды зычны*, гэтыя склоны канчаюцца на *е*: вадзэ галавэ, руцэ, сасэ, назэ (націск на канчатку); каліне, палавіне, блазноце, рабоце (канчатак бяз націску).

Калі-ж перад канчаткам*) стаіць адзін з ацвярдзёўшых зычных *р, ц, ч, ж, ш*, або *к* (пасля *к* тады, калі націск не на канчатку—лаўка, матка, шапка, ласка), то ў давальным і місным склоне маем *ы*: зары, гары, мацы, душы, дзяжы, (пад націскам); вуліцы, аборы, кашы, пражы, лаўцы, матцы, шапцы і г. д. не пад націскам).

У скланенні з мягкім зычным перад канчаткам заўсёды маем канчатак *і*: зямлі, сям'і, долі, княгіні, волі, і г. д.

Імённы з асноваю на *к, г, х* змяняюць іх на *ц, з, с*: рука—руцэ, горка—горцы, нага—назэ, дарога—дарозе, саха—сасэ, страха—страсэ, Лявоніха—Лявонісе.

2) *Родны склон* мн. ліку мае часта канчатак—*аў*, як у імённях мужчынскага роду: водаў, варонаў, маладзіцаў, зямляў, нядзеляў, песьняў і г. д.

Але найчасцей ужываюцца гэтакія формы, як дачок, дзявок, гор, зор, кароў, галоў, замель, нядзель, сьлёз, лялек, шпілек і г. д. Толькі рук і ног заўсёды без канчатку *аў*.

Радзей сустракаем канчатак *ей*: сьвіней, сянэй і інш.

Клічны склон заўсёды аднолькавы з назоўным: Літва, родна зямелька! Жальцеся звонкія струны.

§ 32. *Імённы муж. р. на а.* Так сама, як імённы жан. р. на *а*, скланяюцца імённы муж. р. на *а*: старшыня, стараста, сабака, судзьдзя і інш. Толькі ў тв. скл. часамі сустракаюцца формы мужчынскага скланення: з старшынём, старастам, сабакам і г. д.

§ 33. Б. Імённы жан. р. на зычны.

Сюды адносяцца такія імённы, як косьць, гразь, соль, мёдзь; ноч, мыш, роскаш, моц; любоў, кроў і падобныя; у ліку множным такія, як сані, сёні, грудзі, гусьлі, дзьвёры, — наагул, усё тыя імённы ж. р., што ў наз. склоне не канчаюцца на *а*. Апрача гэтага сюды адносяцца: куры, сусёдзі, чэрці.

*) Трэба разумець канчатак назоўнага склону.

§ 34. Приклады.

Лік адзіночны.

Наз.	косьць	рэч	кроў
Род.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і
Дав.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і
Він.	я к Н а з о ў н ы		
Тв.	касьц-ёю(й)*	рэч-аю(й)	крыв-ёю (й)
Мэс.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і

Лік множны.

Наз.	касьц-і	рэч-ы	
Род.	касьц-эй	рэч-аў	
Дав.	касьц-цём	рэч-ам	
Він.	я к Н а з о ў н ы		
Тв.	касьц-ямі,	касьц-мі	рэч-амі, рач-мі
Мэс.	касьц-ёх	рэч-ах	

§ 35. Увагі аб склонах.

1) *Родны склон* мн. л. мае канчатак *ей, ой* (не пад нацскам *ай, аў*): касьц-эй, пэч-аў, рэч-аў, ноч-аў і г. д.

2) *Творны склон* апрача паказаных у прыкладах канчаткаў мае часамі—ма: касьц-ма, саньма і г. д.

3) *Клічны склон* заўсёды аднолькавы з назоўным у абодвух ліках, як і ў імённях жан. р. на *а*.

§ 36. Маці скланяецца гэтак:

Наз.	маці	Він.	маці
Род.	маці	Тв.	—
Дав.	маці	Мэс.	маці
	Клічны маці.		

У множным ліку знаходзім маці толькі ў Наз. Він. і Кл. скл.

У тых склонах, дзе ня ўжываецца маці, яго замяняе матка: маткаю, мафак і г. д.

§ 37. *Вінавальны склон* імённяў, што азначаюць чалавэка, зьвэра і наагул нэшта жывое, аднолькавы з родным склонам у муж. р. адзіночнага ліку: бачу брата, мужа, паю каня. Імённі, што азначаюць няжывое, маюць вінав. склон

*) здараюцца часта і гэтакія формы, як косцю, рэччу і г. д.

аднолькавы з назоўным: нясі стол, сячы дуб, мець рубель (хоць часамі і сячы дуба, мець рубля).

У множным ліку толькі імённы, што азначаюць чалавэка, асобу, маюць він. скл. аднолькавы з родным; усё іншыя—аднолькавы з назоўным: бачу братоў, люблю сваіх сёстраў, але ганю валы, паю коні, лаўлю авечкі і г. д., як роблю сталы, сані, бачу хаты і інш.

Прымета.

§ 38. Прыметаю называецца часьціна мовы, што мае рады (муж., жан. і ніякі) і скланяецца: сьвяты, сьвятая, сьвятое; сiні, сiняя, сiняе і інш.

§ 39. Прыклады.

1) Лік адзіночны.

Н.	сьвят-ы	сьвят-ая	сьвят ое
Р.	сьвят-ога	сьвят-ое (й)	сьвят-ога
Д.	сьвят-ому	сьвят-ой	сьвят-ому
В.	як Н. або Р.	сьвят-ую	як Н.
Т.	сьвят-ым	сьвят-ою (ой)	сьвят-ым
М.	сьвят-ым	сьвят-ой	сьвят-ым

Лік множны.

Н.	сьвят-ыя	} для ўсіх р.
Р.	сьвят-ых	
Д.	сьвят-ым	
В.	як Н. або Р.	
Т.	сьвят-ымі	
М.	сьвят-ых	

Лік адзіночны.

Н.	бос-ы	бос-ая	бос-ае
Р.	бос-ага	бос-ае (ай)	бос-ага
Д.	бос-аму	бос-ай	бос-аму
В.	як Н. або Р.	бос-ую	як Н.
Т.	бос-ым	бос-аю (ай)	бос-ым
М.	бос-ым	бос-ай	бос-ым

Лік множны.

Н.	бос-ья	В.	як. Н. або Р.	} для ўсіх Р.
Р.	бос-ых	Т.	бос-ымі	
Д.	бос-ым	М.	бос-ых	

Так сама змяняюцца прыметы з мягкім зычным перад канчаткамі:

3) Лік адзіночны.

Н.	сін-і	сін-яя	сін-яе
Р.	сін-яга	сін-яе (яй)	сін-яга
Д.	сін-яму	сін-яй	сін-яму
В.	як Н. або Р.	сін-юю	як Н.
Т.	сін-ім	сін-яю (яй)	сін-ім
М.	сін-ім	сін-яй	сін-ім

Лік множны.

Н.	сін-ія	В.	як Н. або Р.	} для ўсіх Р.
Р.	сін-іх	Т.	сін-імі	
Д.	сін-ім	М.	сін-іх	

§ 40. Калі націск прыходзіцца на канчатак, то ў родным склоне—ога, калі націск ня прыходзіцца на канчатак, а на аснову, то — ага: сьвяты — сьвятога, добры — добрага, сіні—сіняга, вялікі—вялікага і г. д.

§ 41. Тыя прыметы, што азначаюць *якасьць* (на пытаньне *як?*), могуць мець тры ступені гэтае якасьці, або тры ступені прыраўнавання:

1-ая ступень *звычайная*: зялёны, ая, ае, вялікі, ая, ае;

2-ая ступень—*вышэйшая*: зелянёйшы, вялікшы;

3-ая ступень—*найвышэйшая*: найвялікшы, найзелянёйшы, або самы зялёны, самы вялікі, ці за ўсіх найзелянёйшы, ад усіх найвялікшы і г. д.

Некаторыя прыметы маюць няправільныя ступені прыраўнавання: добры—лёпшы, найлёпшы; блгі—горшы, найгоршы: малы—мёншы, наймёншы.

Задача. 1. Праскланяйце:

Сіні, чорны, горкі, салодкі, тоўсты, глухі.

2. Напішэце ступені прыраўнавання:

Новы кажух, зялёны сад, вялікі бор, цёплая шапка, шырокае поле, глыбокае мора, сьяпы конь, блгі сон, сухі хлеб.

Чысло.

§ 42. Адно чыслы паказваюць лік (на пытаньне *колькі?*, і называюцца лічнымі, другія—парадак (на пытаньне *каторы?*) і называюцца парадкавымі.

Чыслы лічныя.

Чыслы парадкавыя.

1 адзін, адна, адно	пёршы	ая,	ае
2 два, дзвё, два	другі	"	"
3 тры	трэці	"	"
4 чатыры	чацьвёрты	"	"
5 пяць	пяты	"	"
6 шэсьць	шосты	"	"
7 сём	сёмы	"	"
8 восем	восьмы	"	"
9 дзевяць	дзевяты	"	"
10 дзэсяць	дзесяты	"	"
11 адзінаццаць*)	адзінаццаты	"	"
12 дванаццаць	дванаццаты	"	"
13 трынаццаць	.	.	.
14 чатырнаццаць	.	.	.
15 пятнаццаць	.	.	.
16 шаснаццаць	.	.	.
17 семнаццаць	.	.	.
18 восемнаццаць	.	.	.
19 дзевятнаццаць	.	.	.
20 дваццаць	дваццаты		
21 дваццаць адзін	дваццаць пёршы		
30 трыццаць	трыццаты		
40 сорок	саракавы		
50 пяцьдзсят	пяцьдзсяты		
60 шэсьцьдзсят	шэсьцьдзсяты і г. д.		
70 сёмдзсят	.	.	.
80 восемдзсят	.	.	.
90 дзевяцьдзсят	.	.	.

*) Ужываюцца таксама формы: адзінанцаць, двананцаць, трынанцаць, чатырнанцаць і г. д., а таксама адзінанцаты, двананцаты, трынанцаты і г. д.

100 сто	соты
101 сто адзін	сто пёршы
200 дзвесьце	двухсоты
300 трыста	трохсоты
400 чатырыста	чатырохсоты
500 пяцьсот	пяцьсоты
600 шэсьцьсот	шэсьцьсоты
700 семсот	семсоты
800 восемсот	восемсоты
900 дзевяцьсот	дзевяцьсоты
1000 тысяча	тысячны
2000 дзвё тысячы	двухтысячны
1,000,000 міліён	міліённы

§ 43. Чыслы паарадкавыя змяняюцца падобна да пры-
 мэты: пёршы, пёршая, пёршае; пёршага, пёршае і г. д.

Чыслы лічныя змяняюцца часта падобна да імя, часамі
 падобна да прымэты.

§ 44. Адзін, адна, адно.

Н.	адзін	адна	адно
Р.	аднаго	аднаё, аднэй	аднаго
Д.	аднаму	аднэй	аднаго
В.	як Н. або Р.	адну	як Н.
Т.	адным	аднэй (ю)	адным
М.	адным	аднэй	адным

Лік множны (для ўсіх радоў).

Н.	адны	В.	як Н. або Р.
Р.	адных	Т.	аднымі
Д.	адным	М.	адных

§ 45. Два (муж. і ніякі р.), дзвё (ж. р.).

Н.	два	дзвё
Р.	двух (двох)	дзвюх (дзвёх)
Д.	двум. (д о м)	дзвюм (дзвём)
В.	як Назоўны	або Родны
Т.	двума (двома)	дзвюма (дзвёма)
М.	двух (двох)	дзвюх (дзвёх)

Так сама, як *два, дзьвё*, скланяюцца абодва, абёдзьве: абодвух, абёдзьвюх і г. д.

Падобна тры, чатыры: тры, трох, тром, трыма, трох; чатыры, чатырох, чатыром, чатырма, чатырох.

§ 46. Пачынаючы ад пяцёх і да трыццацёх чыслы скланяюцца гэтак:

Н.	пяць	трыццаць
Р.	пяцёх	трыццацёх
Д.	пяцём	трыццацём
В.	як Наз.	або Род.
Т.	пяцьма	трыццацьма
М.	пяцёх	трыццацёх

Пачынаючы ад пяцьдзесят і да дзевяцьдзесят чыслы змяняюцца як *пяць*, або найчасьцёй зусім не змяняюцца: з усімі пяцьдзесят людзьмі, з усіх дзевяцьдзесят снапоў і г. д.

§ 47. Сорак і сто.

Н.	сорак	сто
Р.	сораку	сту
Д.	сараку	сту
В.	як Наз.	
Т.	саракма	стома
М.	сараку	сту

§ 48. Чыслы 200, 300, 400 і далейшыя або зусім не змяняюцца, або змяняюцца гэтак: дзьвёсьце, двухсот, двумстам, двамастамі і г. д.

§ 49. Абое, двое, трое.

Н.	абое	двое	трое
Р.	абаіх,	дваіх,	траіх,
	абайгà	двайгà	трайгà
Д.	абаім	дваім	траім
В.	як Наз.	або Род.	
Т.	абайма	двайма	трайма
М.	абаіх	дваіх	траіх

Так сама чацьвёра, пяцёра і далейшыя: чацьвярох, чацьвяром, чацьвярма, чацьвярох (хоць часта яны зусім не змяняюцца).

§ 50. *Дробныя чыслы*, зложаныя з *поў*—паўтара (муж. і ніякі р.), паўтары (ж. р.), паўтрацьця, паўтрацьці не зьяняюцца.

§ 51. Трэба ведаць, што *абодва* ўжываецца для азначэння толькі муж. і ніяк. р. (абодва браты, абодва вакны); *абэдзьве*—толькі жаночк. р. (абэдзьвё сястры, абэдзьве сахі); *абое*—калі рады памяшаны (абое—рабое; кабыла лысая, жарабя рабое, зьёў воўк абое).

§ 52. *Задача*. 1. Напішы словамі: 1.289, 3.478, 11.696, 953, 12,418; 1724-ы (тысяча семсот дваццаць чацьвёрты) 15.919-ы, 837-ы, 959-ы.

2. Праскланяй: адна саха, два валы, дзьвё дошкі, трое саней, дзевяць братоў, сто дваццаць восем грыбоў.

З а й м я.

§ 53. *Займа* ўжываецца заместа імя, прыметы або чысла (за-імя). Напрыклад:

Хадзіў ці доўга ён ці мала,
Ды толькі нэшта адзін раз
Бяда ў бары яго спаткала...
Во як казаў нам сам Тарас.

(Тутака ён, яго, сам заместа Тарас, Тараса).

Заместа „добры, бэлы, малы“, можам сказаць „такі, той“; заместа „пяты, дзесяты“—„той, гэны“ і г. д.

§ 54. *Вось часьцёй ужыванья займённы:*

1. *Асабовыя*: я, ты, ён, яна, яно; мы, вы, яны.

2. *Зваротныя*: сябэ і ся (мыю-ся).

3. *Прыналежныя*: мой, твой, свой, нашы, вашы, іхны і інш.

4. *Паказальныя*: гэты, гэны, той, такі, гэткі і інш.

5. *Пытальныя*: хто? што? які? каторы? чый? і інш.

6. *Адносныя*: тыя самыя, што пыталныя, але бяз пытанья.

7. *Азначальныя*: увесь, усякі, усялякі, кожны, сам, самы.

8. *Неазначальныя*: нэхта, нэшта, нэякі і нэйкі, нэчый, хтось, штось, хтосьці, нэякісь, чыйсь і інш.

9. *Адмоўныя*: ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводны і інш.

Увага. Займёньні *я, мы* называюцца займёньнямі першае асобы; *ты, вы*—другое, *ён, яна, яно, яны*—трэцяе.

Займёньні скланяюцца, а некаторыя маюць і рады: мой, мая, маё; нашы, нашая, нашае і інш.

§ 55. Асабовыя: я, ты, мы, вы, ён, яна, яно, яны.

Лік адзіночны.

Н.	я	ты
Р.	мяне	цябе
Д.	мне	табе
В.	мяне	цябе
Т.	мною (ой)	табою (ой)
М.	мне	табе

Лік множны.

мы	вы
нас	вас
нам	вам
нас	вас
намі	вамі
нас	вас

Лік адзіночны.

Н.	ён	яна	яно
Р.	яго	яе	яго
Д.	яму	ей	яму
В.	яго	яе	яго
Т.	ім	ёю (ёй)	ім
М.	ім	ей	ім

Лік множны.

яны
іх
ім
іх
імі
іх

§ 56. Сябе.

М.	—	В.	сябе
Р.	сябе	Т.	сабою (ой)
Д.	сабе	М.	сабе

§ 57. Мой, твой, свой, чый.

Лік адзіночны.

Н.	мой	мая	маё
Р.	майго	мае (й)	майго
Д.	майму	маёй	майму
В.	як Н. або Р.	маю	маё
Т.	маім	маёю (ёй)	маім
М.	маім	маёй	маім

Лік множини.

Н.	маé	В.	як Н. або Р.
Р.	маіх	Т.	маймі
Д.	маім	М.	маіх

Так сама чый, чья, чьé.

§ 58. Сам, сама, само.

Лік адзіночны.

Лік мн.

Н.	сам	сама	само	самі
Р.	самога	самаé (ой)	самога	самых
Д.	самому	самой	самому	самым
В.	самога	самую	само	самых
Т.	самым	самою (ой)	самым	самымі
М.	самым	самой	самым	самых

§ 59. Той, тая, тое.

Лік адзіночны.

Лік мн.

Н.	той	тая	тое	тыя
Р.	таго	таé (тэй)	таго	тых
Д.	таму	тэй	таму	тым
В.	як Н. або Р.	тую	як Н.	як Н. або Р.
Т.	тым	тэй (ою)	тым	тымі
М.	тым	тэй (ой)	тым	тых

§ 60. Хто, што.

Н.	хто	што	В.	каго	што
Р.	каго	чаго	Т.	кім	чым
Д.	каму	чаму	М.	кім	чым

§ 61. Увесь, уся, усё.

Лік адзіночны.

Н.	увесь	уся	усё
Р.	усяго	усяé (эй)	усяго
Д.	усяму	усёй	усяму
В.	як Н. або Р.	усю	як Н.
Т.	усім	усёю (ёй)	усім
М.	усім	усёй	усім

Лік множны.

Н. усé	В. як Н. або Р.	} для усіх р.
Р. усіх	Т. усімі	
Д. усім	М. усіх	

§ 62. Такія займеньні, як нашы, гэны, кожны, які, акі і інш., скланяюцца як прыметы: нашы, нашага, нашаму і г. д.

§ 63. Увагі аб розных склонах.

1) Побач з формамі роднага склону адз. л. муж. і ніякага р. на — *о* (каго, чаго, яго і інш.) ужываюцца і формы на — *а* (кагà, чагà, ягà, тагà, усягà; чыйгà, майгà, твайга, свайга, а таксама слоў зложаных з гэтых займеньняў: саганьня, сягàлета.)

2) У творным склоне ж. р. формы на — *ою*, ёю звычайнай у беларускай мове за кароткія формы на — *ой*, *ёй*.

3) Побач з формамі нашы, нашая, нашае ўжываюцца скарачаныя наш, наша, наша.

§ 64. Задач а. Праскланяй:

Мой добры конь, гэты самы замок, сам гаспадар, увесь хлеб, усялякая работа, сама гаспадыня, тая прыгожая краска, гэтае дзіця, маё дабро, чыё пяро, хто такі, што такое.

Дзеяслоў.

§ 65. Дзеясловам называецца такое слова, што азначае стан (ляжаць, сядзець, спаць) або дзеянне* (браць, рубаць).

Дзеяслоў змяняецца ў часе, ліку і асобе.

§ 66. Часоў — тры: цяперашні, прошлы і будучы.

Напр.: я пішу (цяпер час)
я пісаў (прошлы час)
я буду пісаць } будучы час
я напішу

Лікі — два: адзіночны і множны.

Напр.: я пішу, ты пішаш, ён, яна, яно піша (лік адз.; мы пішам, вы пішаце, яны пішуць (лік мн.).

*) Дзея гэтага і называецца дзеясловам.

Асобы — тры: першая, другая і трэцяя.

Напр.: я пішу, мы пішам (1-я асоба); ты пішац, вы пішаце (2-я асоба); ён, яна, яно піша, яны пішуць (3-я асоба).

§ 67. Зьмена дзеяслова ў часох, ліках і асобах называецца спражэньнем.

Пры спражэньні дзеяслоў зьмяняецца на тры лады: абвэстны, загадны і ўмоўны.

Абвэстны лад „абвяшчае“ што было, што ёсьць і што будзе: хадзіў, хаджу, буду хадзіць і г. д.

Загадны лад выражае „загад“ або просьбу, покліч, прасьцярогу ці што падобнае: нясі, зьмілуйся, баранеце, не паваліся і г. д.

Умоўны лад паказвае, што дзеянне залежыць ад нейкае ўмовы: я зробіў-бы, пайшоў-бы і г. д. (каб хацеў, каб мог).

§ 68. Дзеясловы бываюць двух трываньяў: закончанага і незакончанага. Закончанае адказвае на пытаньне *што зробіць?* (прысьці, прынясьці, прачытаць, напісаць і г. д.); незакончанае—на пытаньне *што робіць?* (ісьці, чытаць, пісаць г. д.).

§ 69. Некаторыя дзеясловы могуць мець розныя станы, б'ю, біты, б'юся; роблю, роблены, роблюся; мыю, мыты, мыюся і г. д. Усё гэтыя дзеясловы маюць тры станы: *дзэйны* (або актыўны), *залéжны* (або пасыўны) і *сярэдні*.

Дзэйны стан паказвае, што нейкая асоба або рэч сама нэшта „дзéць“ і яé дзéянне пераходзіць на другую рэч: куля *разб'іла* вакно, майстры *будуюць* дом і г. д. (разб'іла, будуць—дзэйны стан). Пасьля дзéйнага стану можна паставіць пытаньне каго? што? (вакно, дом).

Калі-ж скажам: вакно *разб'іта* куляю, дом *будуецца* майстрамі, то будзем мець залéжны стан. Пры ім стаіць пытаньне *кім? чым?* (куляю, майстрамі).

Сярэдні стан складаецца з дзéйнага і займа—ся і азначае або *зваротнае* дзéянне (мыюся, чашуся—мыю сябе, чашу сябе) або *супольнае* (цалуюся, сустракаюся—з кім? з чым?).

Ад іншых дзеясловаў нельга тварыць розных станоў: баяцца, сьмяяцца, ісьці, спаць і шмат падобных*).

§ 70. Такія формлы, як лётаць, сядзець, ламаць, пава-ліцца, з-думацца, магчы, сяны і інш. (на пытаньне *што робіць* называюцца *неазначальнымі формамі***). Яны не азначаюць ні часу, ні ліку, ні зсобы, толькі паказваюць названьне дзеяньня ці стану.

Увага. Побач з формамі на — *ць* ужываюцца формы на *ці*: лётаці, ламаці, хадзіці, задумаціся, валіціся і г. д.

§ 71. Цяперашні час для кожнае асобы абодвух лікаў мае асобныя канчаткі, напр.: няс-*у*, няс-*эш*, няс-*э(ць)*, няс-*ём*, няс-*іць*, няс-*уць*; стаю, ста-*іш*, ста-*іць*, ста-*ём*, ста-*іцё*, ста-*яць*.

Дзеясловы, што маюць у канчатку 2 ас. адз. ліку — *эш*, а ў 3 ас. мн. л. — *уць* (юць), належаць да першага спражэньня, напр.: няс-*эш*, таўч-*эш*, няс-*уць*, таўк-*уць*; будз-*еш*, каж-*іш*, буд-*уць*, каж-*уць* (не пад націскам у мяккім складзе *е*, у цвёрдым *а*).

Тыя дзеясловы, што маюць у 2 ас. адз. л. — *іш*, — *ыш*, а ў 3 ас. мн. л. — *іць*, — *яць*, належаць да другога спражэньня.

§ 72. Першае спражэньне.

1). Асабовыя канчаткі пад націскам.

Лік адзіночны.

1 ас.	няс-у	п'як-у
2 ас.	няс-эш	п'яч-эш
3 ас.	няс-э(ць)	п'яч-э(ць)

Лік множны.

1 ас.	няс-ём	п'яч-ом
2 ас.	няс-іцё	п'яч-ыцё
3 ас.	няс-уць	п'як-уць

2) Асабовыя канчаткі не пад націскам.

Лік адзіночны.

1 ас.	дума-ю	каж-у
2 ас.	дума-еш	каж-аш
3 ас.	дума-е(ць)	каж-а(ць)

*) аб іх можна было-б сказаць, што яны ніякага стану.

**) інакш неазначальным ладам.

Лік множны.

1 ас.	дума-ем	каж-ам
2 ас.	дума-еце	каж-аце
3 ас.	дума-юць	каж-уць

§ 73. Другое спражэньне.

1) Асабовыя канчаткі пад націскам.

Лік адзіночны.

1 ас.	сядж-у	крыч-у
2 ас.	сядз іш	крыч-ыш
3 ас.	сядз-іць	крыч-ыць

Лік множны.

1 ас.	сядз ім	крыч-ым*)
2 ас.	сядз-іце	крыч-ыце
3 ас.	сядз-яць	крыч-аць

2) Асабовыя канчаткі не пад націскам.

Лік адзіночны.

1 ас.	пал-ю	гавар-у
2 ас.	пал-іш	гавор-ыш
3 ас.	пал-іць	гавор-ыць

Лік множны.

1 ас.	пал-ім	гавор-ым
2 ас.	пал-іце	гавор-ыце
3 ас.	пал-яць	гавор-аць

Увага. Здараюцца і такія формы, як гоне, гавора, падобна да будзе, скажа і г. д.

§ 74. Прошлы час.

Лік адзіночны.

1 ас.	я	}	нєс. нясла, нясло	
2 ас.	ты			
3 ас.	{	}	вёў, вяла, вяло і г. д.	
				ён
				яна яно

Увага. Часамі здараецца час *запрошлы*: я быў пры-нєсны, зробіўшы, пайшоўшы і г. д. (пєрш, чымся што друго здарылася).

*) або: сядзєм, баємся, крычóm, маўчóm і г. д.

§ 75. Будучы час.

Мае дзвэ́ формы: *простую і складаную*: *) я зробію, в буду робиць.

Простая форма спрагаецца так сама, як цяперашні час. Напр.: я зробію, ты зробіш, ён зробіць; мы зробім, вы зробіце, яны зробіяць.

Складаная форма зложена з будучым часам ад „быць“ і неазначальнай формай таго слова, што спрагаецца:

Лік адзіночны.

Лік множны.

я буду	робиць	мы будзем	робиць
ты будзеш		вы будзеце	
ён будзе		яны будуць	

Увага. Здараецца час *прадбудучы*: я буду пайшоўшы, буду ўстаўшы і г. д. (пёрш чымся што другое зробіцца).

§ 76. Загадны лад.

I Лік адзіночны.

- 1 ас. --- — — — — —
 2 ас. няс-і бяры
 3 ас. хай (няхай) няс-ё(ць), бяры-э(ць).

Лік множны.

- 1 ас. няс-ёма, бяры-эма**)
 2 ас. няс-ёце бяры-эце
 3 ас. хай (няхай) няс-уць, бяры-уць

II Лік адзіночны.

Лік множны.

- 1 ас. — — — бразьнема
 2 ас. бразьні бразьнеце
 3 ас. хай бразьне хай бразьнуць

III Лік адзіночны.

Лік множны.

- 1 ас. — — чуйма лійма
 2 ас. чуй лі чуйце лійце
 3 ас. хай чуе хай ліе хай чуюць хай ліюць

*) дзеясловы закончанага трывання маюць будучы прасты: пайду, зробію; незакончанага — будучы складаны: буду хадзіць, буду робиць.

**) могуць ужывацца і формы: нясём, бярем і г. д.

IV Лік адзіночны.

Лік множны.

1 ас. — —	кіньма ёжма
2 ас. кінь ёж	кіньце ёжце
3 ас. хай кіне хай ёсьць	хай кінучь хай ядуць

Другая асоба адзінсчнага ліку мае канчаткі:

I. *і, ы* пад націскам — нясі, хвалі, калі, мані, мялі, сушы, бяры, памажы, валачы і інш.

II. *і* не пад націскам — вымі, бразьні, пісьні і інш.

III. *й* пасья галоснага — дай, гуляй, мей, чуй, стой, крый, мый, шый і інш. (формы лі, ві, бі, пі заместа лій, вій, бій, пій).

IV. Зычны мягкі і ацьвярдзёўшы — кінь, сядзь, лезь ёж, рэж, калеч, скоч, роб, прамоў, саромся і інш.

Калі да гэтых формаў даставім канчатак — *ма* (або *м*), то дастанем 1-ю асобу мн. ліку; калі даставім — *це*, то дастанем 2-ую асобу мн. ліку. Пры гэтым у дзеясловах, як нясі, бяры (бач I), бразьні (бач II) трэба зьмяніць *і* на *е, ы* на *а*: нясі, нясема, нясеце; бяры, бярэма, бярэце, бразьні, бразьнем (ма), бразьнеце і г. д.

Трэцяя асоба складаецца з *хай* або *няхай* і трэцяе асобы цяпер часу: хай ён кажа, хай яны кажуць.

§ 77. Умоўны лад дастанем, прыставіўшы частку *бы* або *б* да прошлага часу: я пашоў-бы, зробіў-бы, прынёс-бы і г. д.

§ 78. Некаторыя дзеясловы зрастаюцца з зваротным займеньнем — ся: мыцца (мыць - ся), вучыцца (вучыць - ся) і інш. Пры спражэньні займа дадаецца да слова: мыюся, мыешся і г. д. Толькі ў 3 асобе канчатак *ць-ся* зьліваецца ў *цца* *): ён мыецца, яны мыюцца.

§ 79. Ад дзеяслова можна вывесці другія часціны мовы: дзеяслоўнае імя (стварыць—стварэньне), дзеяслоўную прымету (чытаць—чытаючы (й), чытаючая, чытаючае; чытаўшы (й), чытаўшая, чытаўшае; чытаны, чытаная, чытанае) і дзеяслоўнае прыслоўе (сяджу чытаючы, прыду працятаўшы).

*) Калі перад — *ца* стаіць зычны, то пішацца адно *ц*: здасца, ад'ёсца і г. д.

Дзеяслоўнае імя скланяецца так сама, як і кожнае другое імя: стварэньня, стварэньню і г. д.

Дзеяслоўная прымета мае рады і скланяецца як прымета: чытаючы, чытаючая, чытаючае, чытаючага, чытаючаму і г. д. Але побач з гэтым яна мае часы, як дзеяслоў: цяперашні (чытаючы, ая, ае) і прошлы (чытаўшы, ая, ае; чытаны, ая, ае).

Увага. Формы на—учы,—ючы—ўшы больш стара-сьвэцкія і кніжныя. У жывой мове ня скажучь, напр., „ад чытаючага чалавэка можна шмат вымагаць“, але „ад чалавэка, што чытае, можна шмат вымагаць“. У жывой мове скланяюцца толькі формы дзеяслоўнае прыметы на—ены і—ты: зроблены, зробленага, зробленаму і г. д.; біты, бітага, бітаму і г. д.; бітая, бітае, бітай і г. д.

Дзеяслоўнае прыслоўе мае два часы—цяперашні (чытаючы, лётаючы, пішучы, ходзячы, робячы) і прошлы (чытаўшы, лётаўшы, пісаўшы, хадзіўшы, робіўшы). Дзеяслоўнае прыслоўе не скланяецца і не спрагаецца*).

§ 80. Дзеясловы есьці, даць, быць маюць асобнае спражэньне.

Лік адзіночны.

1 ас. ём дам

2 ас. ясі дасі

3 ас. ёсьць дасьць

Лік множны.

ямо**) дамо

ясьцё дасьцё

ядуць дадуць

„Ём“—гэта цяперашні час, „дам“—будучы час.

„Быць“ мае ў цяпер. часе толькі форму 3-е асобы адзн. ліку: ёсьць (або карогкае—ё). Будучы час: буду, будзеш, будзе і г. д.

Загадны лад: ёж, дай, будзь; хай ёсьць, хай дасьць, хай будзе; ёжма, дайма, будзьма; ёжце, дайце, будзьце; хай ядуць, дадуць, будуць.

Другія формы складаюцца звычайна.

§ 81. **Задача 1.** Праспрагай у цяперашнім часе і адзямлі рыскаю асабовыя канчаткі дзеясловаў:

*) З чаго і падобна да прыслоўя.

**) Побач з формамі ямо, дамо, ясьцё, дасьцё, маем—ядзём, дадзём, ядзіцё, дадзіцё.

Жну, цягну, бяруся, тачу, лаўлю, гарую, цягаю, сушуся, валакуся, таўку, мушу, люблю, сяджу, бягу, магу, даю (даіць), даю (даваць), гнаю, гаю, строюся, крою, паю, пяю, мыюся, крыю, выю, шыю, лію, вію, б'ю, п'ю, гавару, варуся.

2. Праспрагай у будучым часе:

Пісаць, караць, гудзець, гутарыць, зваць; перамяніць гэтыя дзеясловы так, каб можна было ад іх стварыць будучы прасты (напісаць—напішу і г. д.).

3. Праспрагай у прошлым часе:

Нясьці, вязьці, плясьці, ісьці, сячы, таўчы, пячыся, кусацца мёць.

4. Напішы гэтыя дзеясловы ў умоўным ладзе.

5. Напішы ў загадным ладзе:

Хваліцца, калоць, сушыцца, браць, памагаць, валачы, даць, мёць, біцца, піць, кінуць, калёчыць, прамовіць, сароміцца.

Прыслоўе.

§ 82. Прыслоўе ёсьць нязьмэнная часьціна мовы, што азначае розныя акалічнасьці: мейсца, часу, прычыны, спосабу дзеяньня.

Паводлуг гэтага прыслоўі дзеляцца на прыслоўі:

мейсца (на пытаньне—гдзё?): там, туды, адтуль, адкуль, гэтта, гэнам, вун, блізка і інш.

часу (на пытаньне—калі?): цяпэрака, сёньня, лётась, пазаўчора і інш.

прычыны (на пытаньне—чаму?): таму, чаму і інш.

спосабу дзеяньня (на пытаньне—як?): добра, хутка, глыбака, вельмі, дужа і інш.

§ 83. Большасьць прыслоўяў — гэта акасьцянёўшыя формы зьмэнных часьцёй мовы: імя, прымэты, займа, чысла, дзеяслова.

Вось некаторыя прыслоўі ад розных склонаў:

1) добра, борзда, сьцюдзена і г. д., вось, як, так, колькі, толькі, нельга, лётась, зараз, упэрад, назад, уздоўж, удоўж,

удаўжкі, ушыркі, увышкі, увэлькі, насустрэчу, наўзавады, нацямки, нацянькі і інш.—усё гэта формы назоўнага і вінав. склону.

2) сёлета, сённяя, (сяго-дня), учора, заўтра, зраньня, змалку, здалёку, дагары, звонку і інш.— формы родн. склону.

3) памалёньку, пабеларуску і інш.— формы дав. склону.

4) разам, часам, сілком, кумілем, пехатой і інш.— формы твор. склону.

5) балазэ, годзе, запраўды, наадзіноцы, потым, улётку, узімку, папацёмку, паасобку, напотым, уваччу, вонках і інш.— формы мэснага склону.

Прыслоўі ад дзеясловаў: няма, нямаш (ня мае, ня маеш), загадзя, наўмысьля, адумысьля, спакваля (пачакаўшы), мусіць, відаць, можа, дзякуй, маўляў і інш.

Шмат прыслоўяў мае сваё асобныя прыслоўныя канчаткі (ды, -дэю, -ма, -мі, -ль, -лі, -ка, -ку, -кі, -оў, -чы, -ча і інш.): куды, туды, усюды, тады, заўбды; кудэю, тудэю, сюдэю; кудэма, сюдэма; бягма, ляжма, дарма, тойма; вельмі; адкуль, пакуль, дасюль, скуль; калі, ніколі: тутака, тамака, тутачка, тамачка, цяпэрака, ёсьцека, нямашака, толькі, колькі, гэталькі, далоўкі; дамоўкі; далоў, дамоў; надоячы; апрача, абэруч, насустрэч, нэкалісь, дзесь, калісь, нэкалісьці, дзесьці, калісьці; паадноўчы, двойчы, тройчы і шмат інш.

§ 84. Некаторыя прыслоўі маюць ступені прыраўнаваньня і зьмяняюцца так, як прыметы, ад якіх яны вывядзяцца: зялёна, зелянёй, найзелянёй.

Вось прыслоўі, што маюць няправільныя ступені прыраўнаваньня:

добра—лёпш, ляпэй; найлёпш, найляпэй;

блага—горш, гарэй; найгорш, найгарэй;

многа, шмат—больш, балэй; найбольш, найбалэй;

мала—мэнш, мэней; наймэнш, наймэней.

§ 85. Задача. Перапішы і падзялі вышэй пералічаныя прыслоўі (§ 83) на мэсныя, часоўныя і г. д.

П р ы й м я.

§ 86. Прыйма азначае залежнасьць паміж рэчамі або кірунак дзеяньня: кніжка ляжыць *на* сталé, вучань падыйшоў *да* дошкі і г. д.

Прыйма ня ўжываецца само па сабé, а найчасьцэй пры імі (дзеля чаго і называецца прыйма): *на* сталé, *пры* сталé, *пад* сталом, *з-за* стала і г. д.

Але прыйма можа стаяць і пры іншых часьцінах мовы.

Прыйма стаіць найчасьцэй пры адным склоне, радзэй пры двух або трох, напр.:

пры родн.— без, для, дзеля, да, з-за, з-пад, каля, апрача, у і інш. (без работы, для сусéда, дзеля сьвята, да хаты, з-за вугла, з-пад хаты, каля лугу, апрача таго).

пры дав.—к: к хаце, к лэсу (але часьцэй кажацца да хаты, да лэсу).

пры він.— пра, праз, цераз, скрозь, заместа, наўпроці і інш. (кажу пра тое, згинуў праз сваю нядбаласьць, ішоў цераз поле, скрозь хмары цёмныя).

пры твор.—над: над зямлёй.

пры мэс. — пры, па (пры дарозе, па лясох, па дарогах і г. д.).

пры він. і та.—за, пад, перад, прад і інш. (за яго, за ім, пад стол, пад сталом, перад дом, прад дом, перад домам, прад домам).

пры він. і мэс.—у, на, аб і інш. (у лэс, у лэсе, на стол, на сталé, кінуць аб стол, гаварыць аб сталé).

пры род., він. і мэс.—з (вярнуўся з работы, сабака ўвэлькі з ваўка, з сахою).

§ 87. Шмат у якіх словах прыйма так цёсна зраслося з асновай, што слова без яго зьмяняе або зусім траціць сваё значэньне. падарожны, пераход, прывычка, (але—ход,—дарожны значыць нэшта другое, а вычка нічога ня значыць).

Некаторыя прыімённы зусім ня ўжываюцца асобна: уз,- раз,- вы,- пера,- су,- пра,- па,- (уздых, усход, разбор, расход, выгнаць, выйсьці, пераёхаць, сусéд, прадзед, пасынак).

З дзеясловам прыйма заўсёды злучаецца ў вадно непадзельнае слова: дагнаць, прамяніць, перакінуць, палыйсьці, прыдумаць, засумаваць, падгадаваць, нацяцьць. абхапіць, згаварыцца, сьцягнуць, узыйсьці, успомніць, разагнаць, раздаць, і асказаць, выдумаць, перэняць, сустрэць і г. д.

Так сама з прыслоўем: запраўды, пазалётась, зараз, напавёр, уздоўж, спадысподу, даволі, паасобку, потым і г. д.

§ 88. Задача. 1) Напішы прыклады на тыя прыйменьні, што ня ўжываюцца асобна (уз-, раз- і г. д.).

2) Напішы такія імённі, што зложаны з прыйменьнямі: за, да, уз, раз, без, з, прад, су, пра, на, ад, вы, пад, аб (за саўка, успамін і г. д.).

З л у ч.

§ 89. Злуч злучае розныя словы ў думцы або розныя думкі: былі ў іх сын і дачка; ня мей сто валоў, а мей сто другоў.

Вось найчасцей ўжываныя злучы: і, а, але, жа, абы, або, альбо, аж, ажно, ані, адно, няхай, хай, бо, да, ды дык, аднолька-ж, навет, хіба, ці, няўжо, чымся, прынамся, хоць хаця, такі (ткі), калі, каб, чаго, чаму, таму, нашто, зашто, затое, затым, быццам, не, ні і шмат іншых.

Як можна бачыць у значэнні злучоў часта ўжываецца займя — што, чаго, чаму, такі і інш., часамі з прыйменьнямі — зашто, затое, нашто, натое і інш.

Некаторыя злучы выводзяцца з дзеясловаў: бадай (багдай — бог дай), быццам (ад „быць“), хай, няхай, хоць, хаця і інш.

У значэнні злуча могуць ўжывацца так сама прыслоўі: калі, аднолька, прынамся і інш.

Задача. Падчыркнуць злучы:

Пуста ў лузе, толькі стагі парыжэўшыя стаяць, ды шпакі каля дарогі цэлы дзень адно крычаць. Бачыш, быццам чалавек, пёкам малады. Жніво ярнае—гэта ўжо восень і, як той кажа, работак восем. А як надойдзе ўжо Пакрова, то не наёсца ў полі карова, бо ўжо золкі ветрык павее, трава паожукне і па-

чарнее. Часам, як у полі з коньмі начуеш, пяючы «восень» дзяўчат пачуеш і, сказаць праўду, дык, мой ты браце, ад гэнай песьні за сэрца хваце, бо яё тая працяжная нота, хоць сьлёзы гоніць, слухаць ахвота.

К л і ч.

§ 90. Кліч выражае ўчуцьцё або паказвае розныя зыкі, да якіх чалавек сваім голасам хоча прыпадобніцца, напр.: учуцьцё болю, радасьці, здзіўленьня: ай, аей! ого-го! ага! ах! ох! ух! а-ха-ха і г. д.; шшш! гаў-гаў-гаў! курняў! іга-га га! ау-ау-ау! і інш.

Каб паказаць, што нешта канчаецца ў адзін момэнт, ужываюцца асобныя формы клічу ад дзеяслова: хап, брык, бэнц, бох, бабух, хлюпсьць, грук, стук, бахець, хапэць, мялькэць, піхэць, грымоць і інш.

Ш.

Падзёл слова.

§ 91. Карэнь, канчатак, прыстаўка, устаўка.

Словы—настольнік, застольны, стольніца, сталаўнік, стальяр — маюць карэнь *стол*; словы — засьцэнак, прысьцэнак, сьцэнны, сьцяна — маюць карэнь *сьцен*; словы — лés, лясун, лясьнік, лесавік—маюць карэнь *лес* і г. д.

Каранёў дзяліць нельга.

Карэнь ёсьць такая непадзэльная часць слова, ад каторае можна тварыць другія родныя паміж сабою словы.

Сам па сабе карэнь можа быць часам асобным словам—стол, лés; але найчасьцей ён асобна зусім ня ўжываецца: сьцэн-, лож-, вод- і г. д.

Каб пазнаць які галосны стаіць у карані, трэба зьмяніць слова так, каб націск прышоўся на галосны: засьцэнак, сьцэнны (хоць у такім разе, як сьцяна, чуваць *а*).

Зычныя так сама могуць зьмяняцца стоячы ў канцы караня: воўк—воўч-а, дуг-а—дуз-é, лаўк-а—лаўц-ы, гарох — гарос-е, нарог—нароз-е, дарог-а—дарожн-ы і г. д.

Пры скланеньні і спражэньні апошнія склады слова зьмяняюцца: стал-а, стал-у, стал-ом, стал-é; стал-ы, стал-оў, стал-амі, стал-ох; маўч-у, маўч-ыш, маўч-ыць; маўч-ом, маўчыць, маўч-аць і г. д. Гэтыя зьмённыя склады таго самага слова называюцца *канчаткамі*.

Тая нязьмённая часць слова, што стаіць паміж каранём і канчаткам, называецца *ўстаўкай*: застоль-н-ы, застольн-ага, і г. д.; ляс-ун, ляс-ун-а і г. д.; гаспад-ар, гаспад-ар-а і г. д.

Кожная ўстаўка прыдае караню асобнае значэньне.

§ 92. Вось некаторыя ўстаўкі імя, прыметы і дзеяслова:

1) Устаўкі імённыя:

ар. ец, ік, (ык), ок, цель, ыр, ун і інш. азначаюць нешта ажыўленае, дзейнае: гаспад-ар, стал-яр, знах-ар, куп-ец, хлап-ец; лясн-ік, муж-ык, язд-ок, вучы-цель, багат-ыр, скакун і г. д.

іч, овіч, евіч і інш. азначаюць патомкаў і фаміліі: Бабіч, Богдан-овіч, Марцінк-эвіч.

ць, асьць, ін(я), ын(я) і інш. азначаюць словы непрадметныя жан. р. — памя-ць, люб-асьць, веліч-ыня, глыб-іня і г. д.

л (а), ішч (а), -ышч (а), ств (о) і інш., для азначэньня неажыўленых слоў ніяк. р.: мы-л-а, шы-л-а, вогн-ішч-а, пажар-ышч-а, хара-ств-о і г. д.

Некаторыя ўстаўкі прыдаюць слову павялічанае або памёншанае значэньне (*павялічальныя і памяншальныя ўстаўкі*) лап-ішч-а, лап-к-а.

Дужа часта памяншальныя ўстаўкі прыдаюць ласкавае значэньне слову: брат-к-а, сястр-ыц-а, лёц-ейк-а і шмат інш.

2. Устаўкі прыметныя:

к, ок, р, л, н, ав, ів, ат, іст, ав-ат, аньк, еньк, ан (ян), ов, ск і інш.—лёг-к-і, глыб-ок-і, шчод-р-ы, вёт-л-ы, вёр-н-ы, ласк-ав-ы, міласьл-ів-ы, зуб-ат-ы, зярн-іст-ы, бел-ав-ат-ы; добр-аньк-і, дараг-эньк-і, мядз-ян-ы, ял-ов-ы, гаспадар-ск-і і г. д.

3. Устаўкі дзеяслоўныя:

ну — н — цяг-ну-ць, цяг-н еш;

і — е — хвал-і-ць, сядз-е-ць;

а — я — бр-а-ць, сё-я-ць;

ава — у*) — баран-ава-ць, баран-у-ю, гандл-ява-ць,

гандл-ю-ю і г. д.

*) Як баран-ава-ць, баран-у-ю, дужа часта здараецца расказаваць — раскаваю, перапісываць — перапісваю і г. д. заместа перапісваю, раскаваю або перапісваю, раскаваю.

Тыя прыймённі, што неразъдзельна зрасьліся з словам называюцца прыстаўкамі: на-стаўнік, па-ставіць, за-гадка, уз-рост, усь-цягнуць, пера-ход, а-сьцярожны, ад-біць, па-ма-лёньку, на-ўцэкі і г. д.

Карэнь злучаны з прыстаўкай і ўстаўкай называецца асновай слова. Такім парадкам пры скланэньні і спражэньні дадаём канчаткі да асновы слова.

Апрача слоў простых, што маюць толькі адзін карэнь, ёсьць словы складаныя, што маюць два карані: палу-дзень, поў-нач, пара-ход, люда-ёд, нач-лёг і шмат інш.

Задача. Падзялі на часьці і напішы карэнь кожнага слова:

Гародчык, вада, краска, лявоніха, мяцэліца, нядоля, Беларусь, беларускі, красавік, веснавы, мэсяц, плямённік, звада, вучыцель, вучыцелька, земляроб, панядзэлак, асьцярожны, лёташні. Няма служкі для пастушкі.

IV.

Праваніс.

§ 93. Праваніс дае нам правілы, як трэба пісаць у тых разох, калі пішацца ня так, як чуваць.

У беларускім праванісе трэба ведаць перад усім два найпершыя правілы: адно аб пісаньні галосных, другое — зычных.

Галосныя так пішуцца, як вымаўляюцца: сталы, валы, сыцяна, лясы і г. д. (а не сыцена, ласы, столы, хоць карані слоў: стол-, вол, сыцен-, лес-).

Зычныя, наадварот, пішуцца глэдзячы на тое, які зычны ў карані, прыстаўцы ці канчатку: мёд, калодка, падтрымаць, мыешся і г. д. (а ня так, як чуваць — мёт, калотка, паттрымаць, мыесься — дзеля таго, што карэнь мёд-, колод-, прыстаўка — пад, канчатак — ш*)

Ад гэтых правілаў злараюцца дзе-ня-дзё адступленьні.

§ 94. *Галосныя. Аканьне.* Галосны *о* можа быць толькі пад націскам; ва ўсіх іншых складох *о* замяняецца на *а*: дом, стол, гарод, водны, вокны, дабро, але дамы, сталы, гароды, вада, вакно, сэрца і г. д.

На *а* замяняецца і кожнае *э* ў цвёрдым складзе (пасля цвёрд. зыч.): (рака, цана, перамéна, кажэп (хоць пад націскам — э: рэкі, цэны, кажэце).

У мяккіх складох перад націскам *е* замяняецца ня *а* (я) не зяўсёды.

У трэцім, чацьвёртым і далейшых складох (лічачы ад націску да пачатку слова) *е* не замяняецца ніколі на *а* (я): верацяно, без верацяна; не выпускай і г. д.

*) Гэта ведаць зьмяніўшы слова: мёду, калода, падыйсьці, мыеш.

У другім складзе — толькі тады *e* замяняецца на *a* (*я*), калі ў першым няма *a*: лясунá, бядуна́, нявучо́ны, ня была́, бяз дзіцяці і г. д. Калі-ж у першым складзе ёсьць *a* (*я*), то ў другім пішацца *e*: цецярук, лесавік, не знайшла, не магу не хачу, без мяне і г. д.

У першым складзе заўсёды бывае *a* (*я*): бяда, дзяжа вяду, зялёны, няма, няхай, ня буду, бяз нас, бяз духу і г. д.

Увага. 1. Не і без у гэтым разе лічацца за склад таго слова, перад якім яны стаяць.

2. Склады тут лічацца ад націску да пачатку слова такім парадкам: ля(2)-су(1) на́ (су — першы склад, ля — другі). Так сама: без(4) ве(3)-ра(2)-ця(1)на́ і г. д.

У мягкіх складох *насьля* націску пішацца *e*: восе́нь, во́зера, ве́церь, вучыце́ль, у хаце́, у садзе́, поле́, ле́цейка, сі́няе (не́ба), сі́ненькі, то́е, думае́ш, будзе́ і г. д.

З гэтага правіла выключаюцца такія разы, як:

1) памяць, ме́сяц, дзе́вяць, дзе́сяць, дзе *a* ў аснове, або дзе *a* канчаток імённыяў жан. р. (гаспадыня, паня, як зямля), або дзе *a* з *o*: дзе́дзя*) (з дзе́дзэ) і інш.

2) формы роднага скл. адз. л. мужч і ніяк. р. на *a*: вучыце́ля, вучня́, поля́, зельля́ і г. д.

3) формы родн. скл. мн. л. усіх трох радоў на — *aў*: прыце́ляў, зёмляў, гоняў і г. д.

4) формы дав., твор. і мès. склону мн. л. ўсіх трох радоў на — *ам*, *амі*, *ах*: вучням, зёмлям, здарэньням, прыце́лямі, зёмлямі, здарэньнямі, прыце́лях, зёмлях, здарэньнях.

5) формы прыме́таў назоўнага склону адз. л. жаноч. і ніякага роду: сі́няя вада, добрая галава, сі́няе мора і г. д.

6) формы родн. і давал. скл. прыме́таў мужч. і ніяк. роду: сі́няга, сі́няму і інш. (як яго, яму).

7) родны склон прыме́ты жаночкага роду: сі́няе воды, добрае кніжкі і г. д., (як яе, тае).

8) назоўн. і вінав. склон прыме́ты мн. л. ўсіх трох радоў: добра́я, зялё́ныя, чырво́ныя, каме́нныя і г. д.

*) але ў такіх старых формах, як вароцех, боцех, пішацца *e*.

9) форми 3 ас. мн. л. дзеясловаў 2 спраж.: ходзяць,носяць, водзяць і г. д.; так сама дзеяслоўная прымета і прыслоўе: ходзячы, водзячы,носячы і г. д. (бо яны выводзяцца ад 3 ас. мн. л.: ходзяць,носяць, водзяць).

10) займеньне — ся: робішся, гонішся і г. д.

Калі *e* пад націскам, то на ім трэба ставіць знак націску: хлёб, неба і г. д.*).

Такім парадкам, літара *é* азначае выразны націснуты галесны, так сама як *o*: камённе, голад.

Літара *e* азначае ненаціснуты гук або шырэйшы за *é* (бліжэй да *a*), або вузэйшы (бліжэй да *i*): у садзе, сіненькі.

Не, без, перад, пера і інш. падпадаюць пад агульнае правіла аб аканьні: няшчасьце, няволя, бязломны, бязрадны, непачэсны, безгалосы, перадплата, перавоз і г. д. Так сама калі *не, без, перад, цераз* стаяць перад другім словам, але пішуцца асобна: ня дам, ня ведаю, бяз хлёба, бяз нас, перад ім, не даведаўся, без гаворкі і г. д.

Задача. Перапішы і заместа крыжыка пастаў *a* (*я*) або *o* (*о*).

Н× прывётна цер×з вокны ночка п×зіра×. Ціх× ў ха-
ц× — ўся самейка сьпіць ды спачыва×; натрудзіўшы добр×
рукі, нат×міўшы плэчы. Толькі матка з в×р×цёнц×м пры-
тулілась к пэчы і прадзе, прадзе кудзэльку. Скач× в×ра-
цёнц×, а за ёй густы× цэні бэгаюць па сьцэньцы. На камінку
корч пыла×, злот×м іскры скачуць. За ваконц×м вец×р
ходзіць, глух× вэрбы плачуць. Зябнуць вэрбы на мароз×,
прытуліўшысь к стрэс×: сьнегам вец×р сып× ў дзьвэры,
ходзіць шум па лэс×. І пад дэты шум трывожны дума× ста-
ра×, а ў сьлёд думкам н×спакойна вец×р падп×ва×.

Вучыс× н×бож×, вучэньн× памож× змагацца з н×дол×й,
з н×вол×й... Што мучыць с×гоньня, што думкі трывож×,
— зьбяжыць і н× прыйдэ× ніколі.

Жаль згін×, як мара; н× будэ×ш н×здарай, нідзэ і ні
ў чым н× заблудзіш; ты праўду ў н×праўдзе, як сонца між
хмар×ў, спазна×ш, як цём×н н× будэ×ш.

*) такія словы, як *перад, цераз, але, без, дзеля*, свайго націску ня маюць, становячы быццам часьць таго слова, перад якім яны стаяць, дзеля гэтага над імі ня ставіцца знак націску: перад намі, цераз хату, але так нельга, бяз нас, дзеля таго і г. д. Калі-ж *але* азначае пацьвярджэньне, то яно мае націск: ці ў цябэ мая кніжка? — *але*.

Така× прынука, як праца й навука, ці-ж мож× нам сіл не дадаці? З такімі с×брамі, знай, будз× н× штука і гор× сваё зваяваці.

Навука даё ч×лавэку розум. Чужым розумам век н× п×р×жывэш. В×ўка ногі кормяць.

за § 95. У чыслах аканьне праведзена ня поўна. Чыслы складаныя пішуцца так, як кожная часць, калі яна ўжываецца асобна: семнаццаць, восемнаццаць, шэсьцьсот, восемсот і інш. Толькі шаснаццаць мае а заместа э, што чуваць у слове шэсьць. Парадкавыя маюць такія галосны, які ў лічным: дзэвяць—дзевяты; дзэсяць дзесяты і г. д.

§ 96. Галосныя ў канчатку дзеясловаў 1-га і 2-га спраж. Калі націск прыходзіцца на канчатак, то галосныя, будучы пад націскам, чуваць ясна і заўсёды аднолькава.

1 спраж. Няс-у, няс-эш, няс-э(ць), няс-ём, няс-іце, няс-уць, бяр-у, бяр-эш, бяр-э, бяр-ом, бяр-ыце, бяр-уць.

2 спраж. Сядж-у, сядз-іш, сядз-іць, сядз-ім, сядз-іце, сядз-яць; маўч-у, маўч-ыш, маўч-ыць, маўч-ым, маўч-ыце; маўч-аць.

Тутакі трэба заўважыць толькі тое, што, калі націск на канцы, то ў 2 асобе мн. л. дзеясловы абодвух спражэньняў маюць у канчатку і, ы: нясіце, бярыце, так сама, як сядзіце, гарыце.

Калі-ж націск не на канцы, то ў першым спраж. маем е (пасля цвёрдых а), у другім і або ы: думаеце, кажаце; носьце, гаворыце і г. д.

Калі націск прыходзіцца на канчатак, то адразу відаць, якое спражэньне: ідэш, сядзіш, гарэш, маўчыш і г. д. Тутакі ясна, што пісаць.

Але калі націск ня прыходзіцца на канчатак, то тады трэба глядзець, што стаіць у канчатку незначальныя формы. Калі стаіць і або ы, то гэта дзеяслоў 2-га спраж*), і ўсюды трэба пісаць і, ы, а ў 3 ас. мн. л. а: маліць—моліш, моліць, молім, моліце, моляць; варыць,—варыш, варыць, варым, варыце, вараць. У праціўным разе, гэта дзеяслоў 1-га спраж.

*) Але ў такіх, як кры-ць, мы-ць, вы-ць, шы-ць, ры-ць, ы адносіцца да караня: гэтыя дзеясловы 1-га спраж. — крыеш, крые, крыем, крыеце, крыюць, мыеш, мые, мыем, мыеце, мыюць і г. д.

і ўсюды трэба пісаць *e* (у цьвёрдым складзе *a*), а ў 3 ас. мн. ліку *учь*: ведаць—ведаеш, ведае, ведаем, ведаюць; казаць — кажаш, кажа, кажам, кажаце, кажуць.

Дзеяслоўныя прыметы і прыслоўі выводзяцца ад 3 асобы мн. л., дзеля чаго ў першым спраж. канчаюцца на — *учы*, — *ючы*, у другім на—*ачы*,—*ячы*: яны кажуць, мыюць — кажучы, мыючы, яны гавораць, стаяць—гаворачы, стоячы.

Аб формах згаднага ладу бач вышэй § 76.

Увага. Калі націск на канчатку, то ў дзеясловах 2-га спр. ў форме 1-ае асобы мн. ліку побач з формамі на *ім*, *ым* могуць ужывацца формы на *ём*, *ом*, як у 1-ым спраж.: стаім, сядзім, маўчым, крычым і стаём, сядзем, маўчом, крычом і г. д.

Задача. Перапішы і замяні крыжыкі літарамі:

Карагоды зорак у гары міга×ць, а ў нізе сьняжынкi срэбрам адліва×ць. Маці свайго сына цёшыць, забаўля×. Ты мне раскаж×ш, як будэ×це робіць. Касцы·пялі апрана×чыся на пракосах. Цярпеньнем і працай горы перанос×ць. Падзяр×це рыззэ на істужкі і сатчэе рызоўку. Расчын×це дзвёры. Развэйся туман, расплыв×чэся хмары! Жалем сьціска×цца грудзі. На Саракі мужык пыта×цца ці далёка да ракі. Калі не наеўся, то і не наліж×ся. І сава сваё дзёці хвал×ць. Кінь прад сабой, знойдэ×ш за сабой. Цыган, як галé×, то сьмялé×. Голад і холад муч×ць людзэй. Калі ма×ш гаруд жыта—будуйся. Новае сiта на калку сіціць, а старое пад лаўкай наваля×цца.

§ 97. *Звонкія зычныя* на канцы слова і перад глухім страцілі сваю звонкасць. Але хоць і чуваць боп, лёт, лотка, дзяцька, мох, лёгка, дошч і г. д., аднолька-ж пішам боб, лёд, лодка, дзядзька, мог, лёгка, дождж і г. д. (бо ў другіх разох, зьмяніўшы слова так, каб пасяля яго стаяў галосны, знойдзем бобу, лёду, лодачка, дзядзіна, магу, лёгенькі, дажджу і г. д.)

Так сама трэба пісаць і прыёмьні ад, пад, над, прад, перад незалежна ад таго ці яны пішуцца разам з якім словам ці асобна: ад хаты, адхінуць, пад сонцам, падцягнуць, над хатай, надхадзіць, пад сталом, прадстаўнік і г. д.

Усё прыёмьні, што канчаюцца на *э—з*, без, уз, раз,— калі яны пішуцца з якім словам разам, то перад глухім зычным (п, т, ц, ч, х, с, ш) замяняюць *э* на *е*, а перад звонкім

пакідаюць з: схадзіць, усхадзіць, расьпіць, але — згінуць, бяздомны, узгадаваць, разьбіць і г. д. Значыцца тутакса трэба пісаць, як чуваць.

Але калі з і без пішуцца асобна, то ніколі з на с не замяняецца: з хаты, бяз хлёба і г. д. Так сама пішацца і цераз: цераз ток.

Задачка. Перапішы і заместа крыжыка пастаў літару.

У гародзе расьце бо×. Цэ× вісіць у гумне. У Адама высокі ло×. Ло× яго ла×кай па плячо. Поўная лу×ка збожжа. Хлё× на сталё, рукі сваё. Важыш на ры×ку, важ і на юшку. Не адарві поча×кі ад калыскі

Іду па кла×цы. Мё× сало×кі. Сабака зьнюхаў сьлё×. А×кла× ня йдзе ў ла×. Ты бра× мой, ёж хлёб свой. Гэта кве×ка не для твайго носу. І я быў калісь мола×. У каваля цяжкі мола×. Улётку люблю цябе, дзётку, а зімой зьём хлёб з свіннёй.

Сёлета гарох стручны. Адзін наро× прытупіўся. У медзьвядзя ёсьць бяро×. Для цяляці адгароджаны кату×. Пасту× сьцяро× авечкі. Мнё лё×ка на сэрцы. Ён ёдзе ўлё×цы. Начлёжнікі паёхалі на начлё×. Якая дра×кая дарога. Ты мо× дзёрці мо×.

У Слуцку ўсё палю×ку. А×дай сваё грама×кай справе. Слу×кія паясы вельмі харошыя. Тутакса былі ваяво×кія паясы. Пола×кія князі — беларускія. Навагру×кі і Ашмянскі павёты—сумёжныя між сабой. Ксён× паёхаў да хворага. Купе× купіў лён.

Лё× падняў гэты камень. У восень капаюць рэ×ку. Хвалько нахваліцца, а бу×ка набудзецца. Ба×кі гадуюць дзяцэй. Мё× дастаюць з зямлі. Ня ва×цеса, людзі, бо ўсім блага будзе.

На страсё мох выра×, на моху бяро×ка, мілей свая хатка, як чужая вё×ка. Бёгала лі×ка каля лёсу блі×ка. Бабуля ўмее ра×казаваць цікаўныя ка×кі. Вось улё× у густы лё×! Пола× прымёрз да сьнегу. Бэ× пахне. Кожны бё× цягне ў лё×. Зьлё× з таго дрэва. Гу× крычыць на дварэ. У драбіне зламалася во×.

Каб ня ё×ка, не адзё×ка, дык была-бы грошай дзё×ка. Праз Беларусь істу×кай ліецца рака Нёман. Жнёйка ця×ка працуе. Пту×ка зачэпілася но×кай за волас сіла. Ля дарогі стаіць кры×. У краме прадавалі ры×. Пайшла гуляць качарэ×ка. Котка злавіла мы×ку. Калі ўзяўся за гу×, не кажы, што ня ду×.

На× хатай лётае каршун. Пера× імі пакланіся. Сноп а× снапа на дзьве стапы. Жораў × цэплом, ластаўка × лістом. Па× табой каня забілі. Ра×мяні мнё грошы. Ра×капай

яму. Зоркі ра×сипаліся на небе. Бацька ў×хапіўся, абуў боты і, ра×чыніўшы дзвёры, выйшаў на панадворак. Бе×дабра ня будзе добра. Бя× часу ня будзе квасу.

§ 98. Глухія зычныя перад звонкімі чуваць, як звонкія: казьба, прозьба, гарадзьба, пядзьдзсят і г. д. Тутака пішам ня так, як чуваць: касьба, просьба, пяцьдзсят (за тое, што маем касіць, прасіць, пяць).

Задача. Гарба, мала×ба і ка×ба—цяжкія работы. Наш дзед ужо слабы ў ха×бе. Прасі Бога, каб про×ба дайшла да неба. Дзядуля сядзіць на пры×бе. Ка×біт косіць сена. Мала×біты пайшлі дамоў. У капэ шэ×дзсят адзінак. Майму бацьку пя×дзсят шэ× гадоў.

§ 99. *Перад мяжкімі зычнымі і ь з, с, ц, дз, зьмягчаюцца: зняць, сьляза, цьвіцец, дзьвэ, зьехаць і г. д. Толькі перад г, х, ж яны не зьмяняюцца.*

Задача. Перапішы і заместа крыжыка пастаў з, с, ц, дз або зь, сь, ць дзь.

Купец зарабіў ×весьце рублёў. Маці ×хінулася над дзіцянем. ×віршня штось папсавалася. ×кінь гэтае рызьзё. У прочкі ×бірайся, а жыта сэй. Пустой птушкі пустыя й песьні. Вучань прачытаў ×вэ кнігі. Ні сьцяты, ні павешаны. Узімку ×вэры хаваюцца ў норы. ×ліна бывае зара×лівая. Ня рыпайце ×вярыма. Шкло якоесь ×мяннае. Яблыны ×вітуць бэлым ×вэтам.

§ 100. Злучэньні тц, чц чуваць як цц, а злучэньні тч, дч, як чч —

чуваць:

маццы

даццы

загаччык

пішацца:

матцы

даццы

загадчык

і г. д.

Злучэньне дс дае ў вымове ц, хоць пішацца дз —

чуваць:

люцкі

швэцкі

пішацца:

людзкі

швэдзкі

і г. д.

замэста:

людскі

швэдскі

Злучэньне тс даé ц —

чуваць і п шацца:

полацкі
брацкі
брацтва

замéста:

полатскі
братскі
братсва

і г. д.

Злучэньні жс, зс даюць с —

чуаць і пішацца:

боскі
францускі

замéста:

божскі
французскі

і г. д.

У злучэньнях стл і здн зьнікае т і д.

чуаць і пішацца:

пачэсны
позны
шчасны
шаснаццаць

замéста:

пачэстны
поздны
шчэстны
шастнаццаць

і г. д.

Злучэньне нн ужываецца ў тых прымéтах, што створаны ад імéньня, якое мае *н* у аснове: сыяна—сыцённы, камень—камённы, вайна—ваённы, палатно—палацённы і г. д. Але там, дзе ў аснове няма *н*, пішацца адно *н*: шкло—шкляны, дрэва—драўляны, гэтак сама зроблены, пабэлены і г. д.

Злучэньне цц ўжываецца ў чыслах і дзеяслове: адзінаццаць, дванаццаць і г. д.; мыцца, сьмяяцца, ён мыецца, сьмяецца і г. д.

§ 101. *Галосныя у і і* дзеля складнасьці замяняюцца на *ў і ай*, калі папярэдняе слова канчаецца галосным: было ў бацькі тры сыны, яна ўжо пайшла; ён яго ай поіць і корміць, яна айдэ і г. д. Але пасья зычнага *у і і* не замяняюцца на *ў і ай*: я тут ужо даўно, ён у хаце; ён ідзе сюды, брат і сястра і г. д.

Ад гэтага правіла дзеля вёрша дужа часта адступаюць:

Чыстых хмарак валаконцы

Сталі у кружочак

Вышай лёсу, проці сонца
І сплялі вяночак

§ 102. *Прыёмьнікі з прыслоўямі пішуцца разам: упэрад, назад, насустрачу, дагары, зраньня, запраўды, наадзіноцы, улётку, узімку, ураньні, увэчары, наасобку, уваччу, набеларуску, пачэску, потым, загадзя, наўмысьля, спакваля, заўсёды, адкуль, дасюль і г. д.*

Так сама разам з прыслоўямі пішуцца не, ні і ўсё складаныя прыслоўі: ніколі, нідзё, нёкалісь, няма, абэруч, абызё, абьяк, ажно і г. д.

§ 103. Злучок ужываецца ў гэтых разох:

1) для злучэньня частак бы, б, жа, ж з папярэднім словам: добра было-бы, каму-б гэта даць, а мой-жа ты сусэдзька! ды куды-ж ты, дуб зялёны, пахінаешся?

Увага. Калі-ж бы, б і жа, ж сходзяцца разам, то яны паміж сабой злучком ня злучаюцца: калі-ж бы мне пайсьці, вось быў-бы ж ты рады і г. д.

2) для злучэньня складаных прыёмьняў з-за, з-пад— з-за стала, з-пад лому і г. д.

3) для злучэньня двух словаў, што азначаюць тую самую рэч—узвёй-вэцер, вэцер-дуронік.

4) у падвойных фаміліях — Дуж-Душэўскі, Сьвятаполк-Мірскі, Дунін-Марцінкевіч і г. д.

5) у складаных прыметах — сьнежна-бэлы, цёмна-сіні і г. д.

§ 104. *Словы чужазёмныя, узятыя з чужога мовы даўно, пішуцца так, як гэта чуваць у штодзённым ужытку: літара, аканом, арганісты, паляруш, калідор, леварвэр, камісія і г. д.*

Словы чужазёмныя, што ўжываюцца ў кніжках і ў кніжнай мове і да народу не дайшлі або дайшлі нядаўна, пішуцца так, як у тэй мове, скіль яны ўзятыя: тэлеграф, тэлеграма, літэратура, монолог, тэатр, дынастыя, партыя, рэдакцыя, інспэктар, дырэктар, рэдактар*) і г. д.

*) у такіх разох ар заместа ор пад уплывам беларускіх слоў на — ар: пісар, знахар і г. д.

Замѣста падвойных зычных пішуцца простыя: каса, маса, тэлеграма, Фінляндыя, Голяндыя—а ня касса, масса, тэлеграмма, Гольляндыя, Фіннляндыя і г. д.

Чужазѣмнае **1**, перадаѣцца мягкім **л**, а ня цвѣрдым **л** Лѣндон, філѣзофія, монолѣг і г. д.

Трэба заўважыць правапіс у такіх разох, як рэдакцыя нацыя, Францыя, рацыя; рэдакцыйны, нацыянальны, рацыянальны. Голяндыя, Фінляндыя, Курляндыя.

V.

С к а з

§ 105. У мове кожнае слова ўжываецца не асобна, а ў звязку з другімі. Як вяжуцца паміж сабою словы ў мове паказвае навука аб сказе.

У мове мы выказваем словамі розныя думкі.

Думка выказаная словамі называецца сказам: *Пастух трубіць. Зоркі зігацяць на небе.*

Словы, з якіх складаецца сказ, называюцца часьцінамі сказа.

Часьціны сказа дзеляцца на асноўныя і даданыя.

Асноўныя часьціны дзв'ю: дзэйнік і сказьнік.

Дзэйнік паказвае асобу або рэч, якая нэшта дзэіць або з якою нэшта дзэіцца: *пастух трубіць; зоркі зігацяць.*

Увага. Вельмі важна заўважыць тое, што дзэйнік стаіць у назоўным склоне (адказвае на пытаньне—*што?*): *пастух трубіць, трава расьцё, яны прыйшлі, пяць больш за чатыры і г. д.*

Сказьнік паказвае, што ў сказе кажацца аб дзэйніку, або што дзэйнік дзэіць ці што з ім дзэіцца: *пастух трубіць, зоркі зігацяць, трава зялёная і г. д.*

§ 106. Даданыя часьціны сказа дадаюцца або да дзэйніка, або да сказьніка. Возьмем, напр., такі сказ: *Цікаўныя кніжкі ляжаць на паліцы.* Тутака *кніжкі*— дзэйнік, *ляжаць*— сказь-

нік; слова *цікаўныя* адносіцца да дзе́йніка (на пытаньне *якія* кніжкі? — *цікаўныя*); слова *на паліцы**) адносіцца да сказаўніка (на пытаньне *дзе* ляжаць? — на паліцы).

Да даданага часьцінаў мовы могуць дадавацца другія даданыя часьціны. Вось, напр., сказ: *Кравец пашыў добрую сьвітку*.

Кравец пашыў—гэта асноўныя часьціны (дзе́йнік і сказаўнік). *Што* пашыў? — пашыў *сьвітку*; гэта значыць, *сьвітку* адносіцца да *пашыў*; *якую* сьвітку? — *добраю*; значыць *добраю* адносіцца да *сьвітку*, да даданага часьціны.

Тая часьціна сказу, што адказвае на пытаньні *які?*, *чый?*, *каторы?*, *колькі?* называецца *азначэньнем*.

Ён мае добрую (якую?) *кніжку*.

Сын любіць свайго (чыйго?) *бацьку*.

Паляўнічы забіў чацьвёртага (кагорага?) *цецярука*.

Я маю пяць (колькі?) *братоў*.

Келі-ж слова адказвае на пытаньні *каго?* *чаго?* *чаму?* *чаму?* *каго?* *што?* *кім?* *чым?* *пры кім?* *пры чым?* то яно называецца *дапаўнёньнем*.

Напрыклад: *Вазьмі брытву ад дзіцяці* (ад каго?) Ня люблю я *мэста* (чаго?) і г. д.

Увага. Дапаўнёньне, што стаіць у вінавальным склоне (*каго?* *што?*), называецца простым, усё іншыя называюцца *ускоснымі*.

Тыя словы, што азначаюць час, мэ́йца, прычыну, мэту або спосаб дзе́йнасьці, называюцца *акалічнасьцямі часу мэ́йца, прычыны і спосабу*.

Акалічнасьць часу адказвае на пытаньні *калі?* *ці доўга?* *ад якога і да якога часу?* Напрыклад: *Вечаром* пайшоў дождж. *Усьцяж* па табé плачу. Працуй *зражня аж да зьмярканья*.

*) прыёмьне ў сказе ня лічыцца за асобную часьціну

Акалічнасьць мейсца адказвае на пытаньні дзе? *скуль? куды?* Напрыклад: *Бяда ў бары яго спаткала. З неба залілася зорка. Рэкі плывуць у мора.*

Акалічнасьць прычыны адказвае на пытаньне чаму? *дзеля якое прычыны?* Напрыклад: *Ён за работай ня будзе мець часу і пачэрці. Ён вярнуўся дамоў дзеля бацькоў. Хама загарэлася ад пэчы.*

Акалічнасьць мэты адказвае на пытаньні *нашто? для якое мэты?* Напрыклад: *Ён шмат дае на бэдных. Валы пайшлі ваду піць.*

Акалічнасьць спосабу паказвае як, *якім спосабам* нешта робіцца. Напрыклад: *Ціха сьпіць дзіцятка. Пайшла ў мэст пехатою.*

§ 107. Тыя сказы, што маюць толькі асноўныя часьціны, г. з., дзэйнік і сказьнік называюцца кароткімі: *Сонца ўзыйшло. Бацька гарэ.*

Тыя, што маюць апрача асноўных часьцін і даданья, называюцца разьвітымі: *Побач раскінулісь родныя вёскі. Жалем сьціскаюцца грудзі.*

Сказы, што маюць дзэйнік, называюцца поўнымі. У *папоў* было ігрышча. *Усё сьпіць.*

Тыя сказы, што дзэйніка ня маюць, але ён разумеецца, аб ім можна дагадацца, называюцца няпоўнымі: *У аднаго чалавэка былі два сыны. Жылі сабэ згодна (разумеецца сыны).*

Калі ж аб дзэйніку і дагадацца нельга, то гэта *безасабовы* сказ (г. з., без асобы або рэчы, ад якое залэжыць дзэйнасьць). *Сьцяжнела. Грыміць. Чужым розумам вёх не перажывэш. Хоць блізка відць, ды далёка дыбаць. Цярпённем і працай горы пераносяць.*

Калі ў сказе два ці больш дзэйнікі, сказьнікі, дапаўненьні, азначэньні ці аднолькавыя акалічнасьці, то такі сказ называецца зьлітым. Напрыклад: *Ідэ жняя і вёсела няе. Вёсела й хутка минутка ў минутку зойдзе нам час. У стукі і груку забудзем мы муку працы свае.*

§ 108. Кожную часьціну сказу можна разьвіць у цэлы сказ даданы, які дадаецца да сказу асноўнага. Замэста—ніхто ня ведае *чужога абэду*, можам сказаць: ніхто ня ведае, *як што абэдае*. Ніхто ня ведае — гэта сказ асноўны; *як што абэдае* — гэта даданы сказ дапаўненьня, бо ён замяняе дапаўненьне (чужога абэду).

Так сама, як сказ дапаўненьня, могуць быць даданыя сказы дзэйніка, азначэньня і розных акалічнасьцей, калі яны замяняюць дзэйнік, азначэньне і акалічнасьці. Напр.: І той багатыр, *што мае ўсялякага добра*, і той, *што дужы і здаровы*. Гай, *што быў цёмны*, зазеляніўся. Ніхто ня дойдзе туды, *дзе калчавіца зямля*. Тады папараць зацьвіць, *калі на вярбе вырастуць ігрушы*. Будзе голад, *бо збожжа не ўрадзіла*. Прышлі да хаты, *каб супачыць*. *Як ты да людзей* так людзі да цябе.

Увага. Сказы даданыя інакш называюцца залёжнымі, бо яны залёжаць ад асноўнага сказу. Тады сказ асноўны называецца незалёжным.

§ 109. Прыдатак—гэта ёсьць азначэньне, выказанае імённем; стаіць яно ў тым самым склоне, як і тое слова, да якога яно адносіцца. Напрыклад: *Астаўся адзін сын, сірата*. *Ех ты, Нёман, рака*. *Янка, брат майго таварыша, вельмі любіць паляваньне*.

Прыдатак з усімі тымі словамі, што да яго адносяцца, выдзяляецца коскамі.

Зваротак так сама выдзяляецца коскамі. *Радзі, Божа, жыта!* Сьпі, наш міленькі саколік! Брацьця, ці зможам грамадзкае гора?

§ 110. У пісанай мове ставяцца розныя знакі прыпынку.

Пункт (.) ставіцца пасля кожнага закончанага сказу.

Коска (,) выдзяляе зваротак, прыдатак, даданыя сказы з асноўнага і разьдзяляе падобныя часьціны ў зьлітым ска-

зе. Напрыклад: *Лятуць да нас, лятуць яны з далёкай, цёплай стараны, нясецца крык іх над зямлёй, бо бацаць ўжо край родны свой.*

Коска звычайна стаіць перад *а*, бо, *але*, *калі*, *дзе*, *які*, *каторы*, *што*, *што*, *хоць* і ў іншых разох.

Коска разьдзяляе так сама і незалежныя сказы, *калі* яны дужа кароткія альбо паміж імі стаіць *і*, *а*, *але*. *Лэта зьбірае, а зіма праядае. Загрымёў гром, і пайшоў дождж. Смачны жабе гарэх, але зубоў Бог ня даў.*

Калі-ж незалежныя сказы нічым ня зьвязаны і ня зусім кароткія, то паміж імі ставіцца пункт з коскай (;). Напрыклад: *Вясною косы сонца што дзень робяцца цяплэйшымі. Птушкі няюць звычай і весялэй; перайка на іх асьвяжаецца, і самі яны ажыўляюцца.*

Два пункты (:) ставяцца:

1) перад пералічэньнем, *калі* ёсьць слова, што абымае ўсё пералічанае, напрыклад: *Год мае чатыры пары: вясну, лета, восењ, зіму.*

2) паміж незалежнымі сказамаі, *калі* адзін аб'ясняе другі—*Тут ня гандаль, тут ня крама: няма дзёгцю, няма солі. Наагул, два пункты* блізка тое самае, што слова *значыць*.

Працяжнік (—) ставіцца пасля пералічэньня, *дзе* прапушчана нейкае слова і, наагул, там, *дзе* хочам працягнуць увагу чытара, напрыклад: *вясна, лета, восењ і зіма—пары году. Падсадзі—сарву я грушку.*

Недаказ (...) ставіцца, *калі* думка не даказана, напр. *Сказаў-бы я табе... але што там гаварыць.*

Пытальнік (?) стаіць пасля пытання. *Дзе-ж ты гэта, мой каласок?*

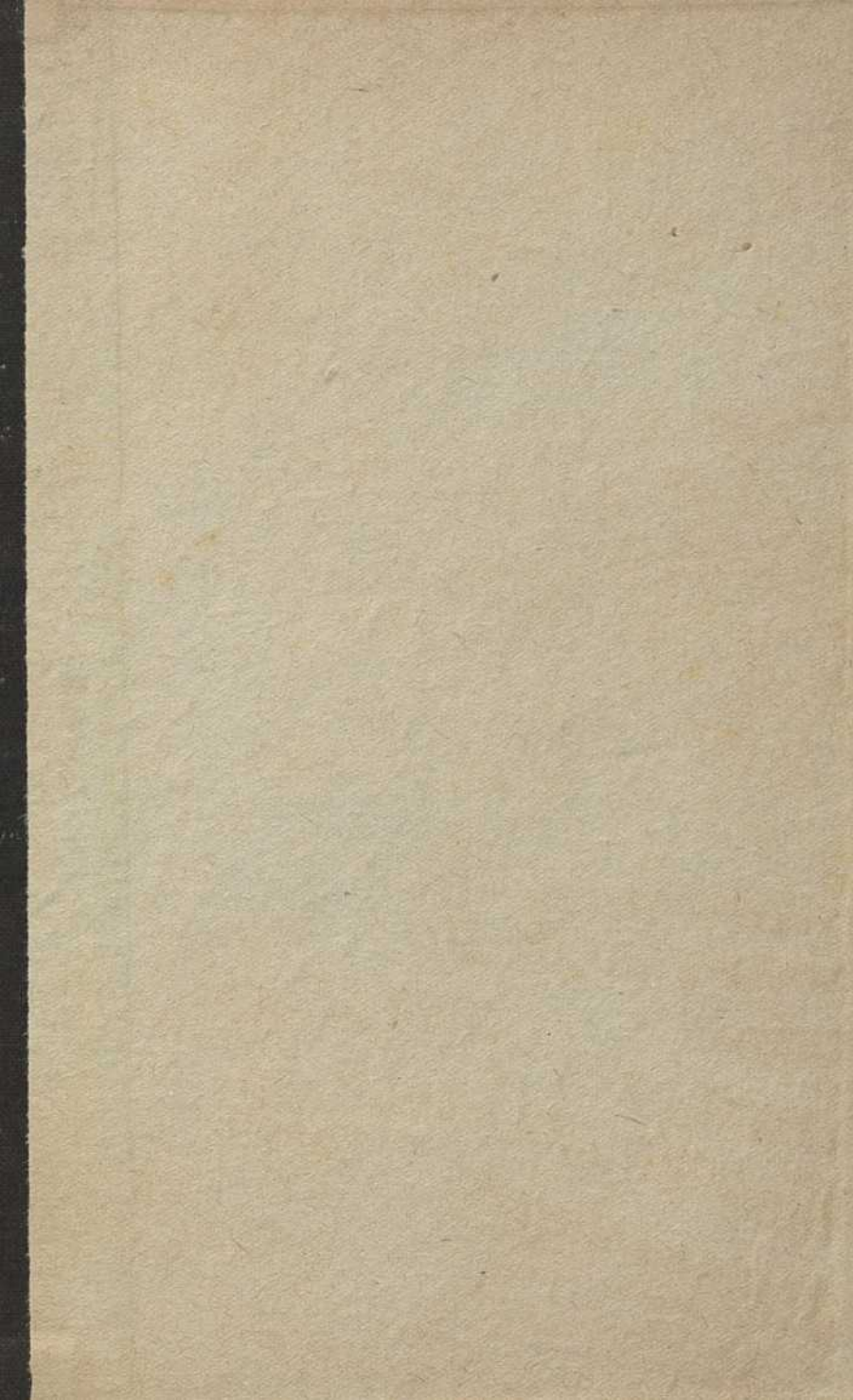
Клічнік (!) стаіць пасля клічу, напр.: *Добры вёчар, пане гаспадару!* Адважна, брацьця!

У чужаслове „—“ ставяцца або чужыя словы (ня тэй асобы, што гаворыць ці расказвае), або словы нёчым асаблівыя, напр.: *Узяў шапку і, сказаўшы: „Аставайцеся здаровыя!“ выйшаў з хаты. „Наша Доля“—першая беларуская газета.*

У скобкі бярэцца паясьнёньне або пабочная думка: *Беларускія плямёньні (крывічы, дрыгвічы і радзімічы) здаўна жывуць на сваёй зямлі.*

8000000 1954329

Дел. адм. 1994 г.

